

K A U K A Z

BIBLIOTEKA
SEWBY
GEOGRAFICZNEJ

TOM 12

KAUKAZ

SZKIC GEOGRAFICZNO-OPISOWY

W. TEWZADZE

NAKŁADEM
SEKCJI GEOGRAFICZNEJ
TOWARZYSTWA WIEDZY
WOJSKOWEJ

WALERJAN TEWZADZE

K A U K A Z

SZKIC GEOGRAFICZNO-OPISOWY

**DRUK GŁÓWNEJ DrukARNI WOJSKOWEJ
RYCINY I MAPĘ ODBITO W WOJSKOWYM INSTYTUCIE GEOGRAFICZNYM
WARSZAWA 1933**

SPIS RZECZY.

I. GRANICE.	str. 1
II. OROGRAFJA	„ 2
1. Główny Grzbiet Kaukaski	„ 2
2. Mały Kaukaz	„ 6
3. Północny Kaukaz	„ 12
4. Południowy Kaukaz	„ 15
III. HYDROGRAFJA	„ 20
1. Rzeki	„ 20
2. Jeziora i bagna.	„ 28
3. Morze Azowskie	„ 30
4. Morze Czarne	„ 31
5. Morze Kaspjskie	„ 32
IV. KLIMAT	„ 33
V. KOMUNIKACJE	„ 35
1. Drogi żelazne	„ 35
2. Drogi wodne	„ 36
3. Drogi gruntowe	„ 37
VI. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY	„ 55
1. Zarys historyczno-polityczny	„ 55
2. Północno-kaukaski kraj wraz z autonomicznymi obwodami	„ 55
3. Dagestańska Autonomiczna Republika	„ 60
4. Zakaukaska Socjalistyczna Federacyjna Sow. Republika	„ 61
5. Organizacja władz	„ 66
VII. LUDNOŚĆ	„ 70
1. Mieszkańcy Kaukazu w kolejności pokrewieństwa narodowego	„ 71
2. Mieszkańcy Kaukazu według terytorjalnego związku	„ 73
3. Podział ludności na rasy	„ 76
4. Wyznania narodów Kaukazu	„ 88
VIII. STAN GOSPODARCZY I EKSPLOATACJA KRAJU	„ 89
IX. ZNACZENIE KAUKAZU POD WZGLĘDEM WOJSKOWYM	„ 93

Ź R Ó D Ł A:

1. Białoruś Sowiecka. Kpt. dypl. Wacław Sława-Nejman. 1930. Warszawa.
2. Wojenno-geograficzeskij oczerk okrain Rossii. Załatariow. 1913. Petersburg.
3. Wojenno - statisticzeskoje obozrenie pogranych teatrow. A. Miedwiediew. 1909. Peterburg.
4. Nasielenie i chozjajstwo Kubansko-Czarnomorskoj oblasti. Prof. W. I. Smirnski. 1924. Krasnodar.
5. Kawkaz. S. Anisimow. 1930. Moskwa.
6. Plemennoj sostaw nasielenja Kawkaza. Prof. N. I. Marr. 1920. Petrograd.
7. Talyszy. Prof. N. I. Marr. 1922. Petrograd.
8. Kawkazskija plemennyja nazwanja i miestnyja paraleli. Prof. N. I. Marr. 1922. Petrograd.
9. Administratiwno - teritorjalnoje dielenje sojuza S. S. R., Rajony i goroda S. S. S. R. 1931. Moskwa C. I. K. S. S. S. R.
10. Narodnoje chozjajstwo S. S. S. R. Statisticzeskij sprawocznik 1932. Lenin-grad. 1932. Gosudarstwennoje Soc.-ekonom. Izdatelstwo.
11. Geograficzeskij oczerk Inguszetji. A. K. Wiliams. 1928. Władykawkaz.
12. Nagornyj Karabach. Kaczarjan. 1925. Baku.
13. Geografja Zakawkazja. A. F. Liajster i G. F. Czurcin. 1929. Zakkniga.
14. Kubań. Paweł Sułatycki. 1930. Warszawa.
15. Atlas sojuza sow. soc. respublik. 1928. Moskwa. Izdanie C. I. K. S. S. S. R.
16. Atlas sojuza sow. soc. respublik. Bielawin. 1928. Gosudarstwennoje Izdanie.

M A P Y:

- 1 : 800.000. wydanie niem. (przedwojenne).
- 1 : 420.000. wydanie rosyjskie (przedwojenne).
- 1 : 840.000. wydanie rosyjskie (przedwojenne).
- 1 : 1.000.000. Międzynarodowa mapa świata, wydanie angielskie.
- 1 : 1.500.000. Zakawkazskaja S. F. S. R. 1932.
- 1 : 4.800.000. Mapa komunikacyjna Europejskiej części S. S. S. R. 1931.
- 1 : 500.000. Mapa Z. S. F. S. R. 1931.

U W A G A.

Nazwy miejscowości i rzek na obszarze Gruzji oraz większych miast Kaukazu podane są w brzmieniu miejscowem. W nawiasach podane są nazwy nadane miastom lub miejscowościom przez rosjan, oprócz nazw m. Stawropol (Szet Kała) i m. Noworossijsk (Gemés), których nazwy w nawiasach pochodzą z czasów władania tą częścią Kaukazu przez czerkiesów.

I. GRANICE.

Nazwą Kaukazu w pojęciu geograficznym, objęte są olbrzymie obszary ziem, znajdujące się w dwóch częściach świata: w Europie i Azji.

Kaukaz położony jest w szerokim pasie pogranicza lądowego tych dwóch części świata w miejscu, gdzie południowo-wschodnia granica Europy wciska się grzbietami górskimi między morze Czarne a Kaspijskie.

Główny grzbiet gór kaukaskich, leżąc na granicy dwóch części świata, nie jest jednak właściwą granicą Kaukazu. Stanowi on jakgdyby jego szkielet. Ziemie bowiem, położone po obu jego stronach, są złączone tak licznymi węzłami i tyle posiadają cech wspólnych, że terytorjalnie stanowią nierozłączną, zwartą całość.

Zachodnią i północno-zachodnią granicę Kaukazu tworzą morza Czarne i Azowskie.

Granica wschodnią jest morze Kaspijskie.

Oznaczenie granic północnej i południowej wymaga szerszego omówienia, gdyż nie występuje tu w dostatecznie wyraźnym stopniu żaden z czynników, który pozwoliłby wydzielić określone terytorjum, posiadające wspólne cechy, czy to pod względem ukształtowania powierzchni, czy też z innych przyczyn natury geograficzno-fizycznej lub klimatycznej. Z tego powodu dla określenia północnej granicy musimy przyjąć jako decydujące względy etnograficzno-historyczne, a dla określenia południowej — polityczne. Wychodząc z tego założenia, za północną granicę Kaukazu przyjmujemy rzeki Jej i Manycz, poczynając od m. Jejska. Jest to tak zw. granica Mansura *).

Południową granicę Kaukazu stanowi obecna granica państwowa Turcji i Persji z Gruzją, Armenją i Azerbejdżanem, biegnąca między morzami Czarnym a Kaspijskim.

*) Mansur, po arabsku „zwycięzca“, imię Imama (wodza) górali północnego Kaukazu, który po zwycięstwie nad wojskami rosyjskimi w końcu XVIII. w., ustalił północną granicę Kaukazu.

II. OROGRAFJA.

Obszar Kaukazu pod względem geograficznym przedstawia wyjątkową różnorodność: można tu spotkać i nizinne równiny i wysokie łańcuchy górskie ze szczytami, wiecznie pokrytymi śniegiem i lodowcami; obok szerokich dolin oraz małych pagórków wąskie, skaliste górskie kotliny i wąwozy.

Taką samą różnorodność widzimy również i pod względem hydrograficznym: małe strumyki obok obfitujących w wodę dużych rzek, zupełnie pozbawione wody miejsca obok stale zalanych bagien i trzęsawisk.

Pod względem klimatycznym przeważają miejscowości o klimacie morskim lub kontynentalnym. Są jednak miejscowości pozbawione zupełnie zimy, jak również takie gdzie zima bywa dość surowa.

Na Kaukazie można spotkać najrozmaitsze gleby; czarnoziem obok gliniasto-piaszczysto-kamienistych gruntów, stąd też spotykamy tam wspaniałe sady i ogrody, jak również gołe pustynie i stepy. Różnorodność taką wytwarzają wysokie górskie łańcuchy, którymi poprzecinany jest Kaukaz w najrozmaitszych kierunkach, w szczególności zaś tak zwany Główny Grzbiet Kaukaski (Duży Kaukaz) oraz Góry Małego Kaukazu.

1. Główny Grzbiet Kaukaski.

Łańcuch gór kaukaskich przedstawia bardzo skomplikowany system pasm górskich, ciągnących się prawie równolegle, o wielkiej ilości rozgałęzień w najrozmaitszych kierunkach.

Najważniejszą częścią tego górskiego łańcucha jest tak zwany Główny Grzbiet, który zaczyna się u ujścia rzeki Kubani, nad wybrzeżem Czarnego morza i ciągnie się od północo-zachodu w kierunku południowo-wschodnim, mniej więcej pod kątem 30° do półwyspu Apszerońskiego, na zachodnim brzegu morza Kaspijskiego. Jest to właściwa granica pomiędzy Europą i Azją.

Główny grzbiet jest przeważnie wąski i skalisty i posiada strome zbocza. Prawie trzecią jego część pokrywają wieczne śniegi. Wysokość śnieżnej linii, w zależności od ilości opadów, waha się pomiędzy 2850 a 3750 mtr. Wzdłuż linii tej zaczynają się obfitujące w trawę łąki górskie, a na wysokości 2400—2700 mtr. olbrzymie gęste lasy pokrywają całe zbocza.

Długość głównego grzbietu wynosi w linii prostej 1170 klm., z jego biegiem 1510 klm, szerokość zaś waha się pomiędzy 15 a 250 klm. Najwyższymi szczytami są: Elbrus — 5648 mtr. nad powierzchnią morza, Dych-tau — 5198 mtr., Kasztan-tau — 5145 mtr., Duża Szchara — 5134, Mała Szchara (Dzanga-tau) — 5053 mtr, Kazbek— 5043 mtr, Adaj-choch — 4647 mtr.

Główny grzbiet dzieli się na pięć części: 1) Czarnomorską — od jego początku aż do źródeł rzeki Tuapse, 2) Kubańską — dalej do szczytu Donguz-orun-baszi 3) Terską — do szczytu Barbało (Andijski grzbiet), 4) Dagestańską — do szczytu Baba-dag i 5) Kaspijską — aż do końca grzbietu.

Czarnomorska część grzbietu ma 190 klm. długości i ciągnie się prawie równolegle z brzegiem Czarnego morza, odchylając się od niego o 10 — 35 klm. Szerokość części tej dochodzi do 20 — 75 klm.

Początkowo wyrastają w tej części grzbietu niezbyt wysokie wzgórza, dopiero koło m. Noworosijska (Gemes) wysokość jego sięga 600 mtr., a przy rzece Tuapse 900 mtr.

Południowe zbocza grzbietu są więcej strome. Tworzą one szereg pasm górskich, pomiędzy którymi znajdują się wąskie doliny i jary, poprzez które spływają górskie potoki i rzeczki do Czarnego morza.

Wobec swej niedużej wysokości grzbiet na tej długości jest najłatwiejszy do przebycia.

Na odcinku tym biegną linie kolejowe z m. Noworosijska (Gemes) do m. Krasnodaru (Ekaterinodar) i z m. Tuapse do m. Armawiru, oraz prowadzą drogi gruntowe: m. Noworosijsk (Gemes) — stacja Krymskaja, m. Dżubga — m. Krasnodar (Ekaterinodar), a wreszcie szosa z m. Tuapse do m. Majkop.

Kubańska część grzbietu ma 277 klm. długości i ciągnie się do szczytu Psysz początkowo równolegle z wybrzeżem morskim, następnie zaczyna oddalać się od niego, nie zmieniając pierwotnego kierunku. Rozgałęzienia grzbietu tego, rozchodzące się pionowo i równolegle, dosięgają 185 klm. szerokości. Kubańska część grzbietu wznosi się początkowo raptownie i jest mało dogodna dla komunikacji. U źródeł rzeki Szache ma 2100 mtr. wysokości, u źródeł rzeki Mzymta — 3000 mtr, u źródeł rzeki Bzybi — 3600 mtr. Dalej wyso-

kość dochodzi do 4500 mtr, a poczynając od szczytu Psysz, zaczyna się linja wiecznych śniegów.

Najważniejszymi górskimi odnogami, odchodzącymi od Kubańskiej części grzbietu są:

a) Majkopski grzbiet pomiędzy rzekami Pszechą a Łabą. Najwyższe szczyty jego dochodzą do 1650 mtr. wysokości. Ta część grzbietu jest skalista, ma strome zbocza, jedynie tylko we wschodniej części północne zbocza zniżają się stopniowo w kierunku rzeki Łaby.

b) Czarne góry, ciągnące się na wschód do rzeki Sułak. Nazwę „Czarne“ zawdzięczają gęstym lasom, którymi są pokryte. Wysokość tych gór waha się między 900 a 2150 mtr.

Na południe od Kubańskiej części grzbietu odchodzą: a) Gagriński grzbiet, pomiędzy rzekami Psou a Bzybi, b) Bzybski grzbiet wzdłuż lewego brzegu rzeki Bzybi, tworzący skaliste i niedogodne wąwozy, c) Kodorski — wzdłuż lewego brzegu rzeki Kodori, tworzący wąwóz Kodorski.

Kubańska część głównego grzbietu jest naogół, jak to zaznaczyliśmy powyżej, niedogodną dla komunikacji. Jedna tylko możliwa kołowa droga przechodzi tędy poprzez Kłuchorską przełęcz (2816 mtr. wysokości), dolinami rzek Kodori i Kubań, z m. Sochumi (na brzegu morza Czarnego) do m. Batał-Pasza (Batałpaszyńsk).

Terska część grzbietu ma 256 klm. długości, zajmuje centralną część głównego grzbietu i posiada najważniejsze znaczenie. Jest ona najwyższa, gdyż przeciętna wysokość dochodzi do 3600 mtr, a przytem jest skalista i mało dogodna dla komunikacji.

Liczne jej rozgałęzienia sięgają dużych rozmiarów.

Na początku Terskiej części, przy szczycie Donguz-orun-baszi odbiega na północ odgałęzienie, kończące się najwyższym szczytem całego głównego grzbietu — Elbrusem, stanowiącym równocześnie początek tak zwanego bocznego łańcucha.

Ten boczny łańcuch ciągnie się równolegle do grzbietu głównego, w odległości od 10—35 klm. i jest poprzecinany mnóstwem skalistych wąwozów, którymi płyną potoki i małe rzeczki. Biorą one początek z głównego grzbietu, to też boczny łańcuch wygląda tak, jakby tworzył osobne szczyty. Jest on skalisty, mało dostępny, a wysokość poszczególnych szczytów dochodzi do 4200 mtr. Z głównym grzbietem jest on związany wysokimi i niedogodnymi przełęczami, które przecinają wąski i długi pas pomiędzy niemi, tworząc kilka głębokich, wąskich, zamkniętych kotlin (Bakszańska, Dychtańska, Naridońska, Terska, Asińska i Arguńska).

Na północy wytworzył się w taki sam sposób drugi rząd kotlin, pomiędzy bocznym łańcuchem a Czarnemi górami.

Południowe rozgałęzienia Terskiej części grzbietu są jeszcze większe, idą w rozmaitych kierunkach, przyjmując różnorodny charakter.

Między szczytami Dych-tau a Zikari odchodzą równolegle do siebie grzbiety: Swanecki, wzdłuż lewego brzegu rzeki Inguri, — Leczechumski (od szczytu Pasis-mta) i Raczyński, wzdłuż lewego brzegu rzeki Rioni, tworząc między sobą dwa rzędy kotlin.

Od szczytu Zikari odchodzi Suramski grzbiet, który łączy główny grzbiet z górami Małego Kaukazu, będąc równocześnie działem wód Czarnego i Kaspijskiego morza.

Na wschód, poczynając od szczytu Adaj-choch aż do szczytu Barbało, od Terskiej części grzbietu odchodzi pod prostym kątem dużo odgałęzień, ciągnących się w kierunku południowym, aż do doliny rzeki Mtkwari (Kury). Mają one stosunkowo niedużą wysokość, łagodne zbocza i niezbyt strome grzbiety, dzięki czemu komunikacja nie przedstawia trudności. Z tych południowych odgałęzień zasługują na uwagę Kartaliński łańcuch, ciągnący się doliną rzeki Jora i Kachetyński — doliną rzeki Ałazani.

Terską część grzbietu przecina najlepsza droga, łącząca północny Kaukaz z południowym, a mianowicie szosa m. Tpilisi (Tyflis) — m. Terk-Kała (Władykaukaz*) zwana Wojenno-Gruzińską, biegnąca dolinami rzek Aragwy i Tereka, przez przełęcz Krestowaja o 2379 mtr. wysokości.

Oprócz tej szosy przecina grzbiet na tym odcinku kołowa droga z m. Kutaisi do m. Ałagir, idąca dolinami rzek Rioni i Ardonu przez Mamisońską przełęcz o 2825 mtr. wysokości. W porze zimowej droga ta jest prawie nie do przebycia. Letnią porą można korzystać ponadto z drogi wiodącej od m. Gori do m. Terk-Kała (Władykaukazu) przez przełęcz Rokską.

Dagestańska część grzbietu ma 266 klm. długości. Jest ona niższa od Terskiej, skalista i ma charakter stosunkowo jednolity. Przeciętna wysokość dochodzi tu do 3000 mtr. Najwyższe szczyty nie przekraczają 4500 mtr.

Dagestańska część grzbietu różni się swojemi rozgałęzieniami bardzo od Terskiej. Na południe idą krótkie, 10 — 20 klm. długości, strome odgałęzienia, wrzynające się w dolinę rzeki Ałazani. Na pół-

*) Obecnie miasto to nosi nazwę: Ordżonikidze.

nocy tworzy odgałęzienie Dagestańskiej części bardzo skomplikowany system Górnego Dagestanu, który obejmuje połąć Kaukazu aż do rzeki Terek i Kaspijskiego morza.

Najpierw ciągnie się równolegle do Dagestańskiej części grzbietu wysoki i skalisty boczny łańcuch, którego odgałęzienia tworzą szereg dzikich górskich kotlin (Tuszyńska, Didojska, Anakratalaska i Samurska).

Od szczytu Barbało i Sała-dag odchodzą wysokie odnogi, Andijska i Anuchska, które zamykają olbrzymią Dagestańską kotlinę o długości 180 klm. i szerokości 106 klm. Tę ostanią przecinają z północno-zachodu na południowy-wschód liczne pasma gór, oraz w kierunku odwrotnym cztery rzeki Kojsu, spływające później w jedną rzekę Sulak.

Najodogodniejszymi drogami przez Dagestańską część grzbietu są: gruntowa droga z m. Teławi przez w. Enizeli do doliny rzeki Andijskie-Kojsu, przez Kodorską przełęcz; Awaro-Kachetyńska droga, od wsi Gawazi (w Ałazańskiej dolinie) do doliny rzeki Awarskie-Kojsu i Wojenno-Achtyńska droga z m. Nuchi do doliny rzeki Samur, przez Saławacką przełęcz.

Kaspijska część grzbietu ma 181 klm. długości. Od samego początku ta część grzbietu zaczyna opadać i dzieląc się na dwa odgałęzienia, kończy się u brzegu morza Kaspijskiego niezalesionymi pagórkami, sięgającymi do 300 mtr.

Jakkolwiek komunikacja tędy nie przedstawia trudności, to jednak nie przechodzą przez nią dogodne kołowe drogi, jedynie brzegiem morza biegną obchodzące główny grzbiet drogi kołowe oraz linja kolejowa Baku — Szamil-Kała (Machacz Kała).

2. Mały Kaukaz.

Góry Małego Kaukazu przedstawają bardzo skomplikowany system mnóstwa łańcuchów, ciągnących się w najrozamitszych kierunkach. W ogólności tworzą one pasmo, idące z półn.-zachodu na połudn.-wschód, od brzegu morza Czarnego do doliny dolnego biegu rzeki Araks.

Góry Małego Kaukazu są pochodzenia wulkanicznego, dzięki czemu grzbiety, szczyty i zbocza mają łagodne linje, nadając im charakter płaskowzgórza.

Ogólna długość łańcucha gór Małego Kaukazu dochodzi do 640 klm., szerokość zaś waha się od 60 do 220 klm.

Góry Małego Kaukazu dadzą się podzielić na cztery części: Zachodnią, od brzegu morza Czarnego do m. Tpilisi (Tyflisu); Środ-

kową — bliżej jeziora Gokczy (Sewan); Zakaukaskie płaskowzgórze, na zachód i południowo-zach. od środkowej, wreszcie południowo-wschodnią, — na południowy-wschód i południe do rzeki Araks.

Zachodnia część nosi nazwę Mesचेckiego łańcucha. Tworzą go: Adżarskie góry (od m. Cichis-dziri do źródeł rzeki Koblian-czaj), Achałcyskie góry do Borzomskiego wąwozu i Triałeckie góry do m. Tpilisi.

Łańcuch ten, ciągnąc się z zachodu na wschód, przesłania od południa i południowo-wschodu dolinę rzeki Rioni oraz środek rzeki Mtkwari.

Zachodnia część gór Małego Kaukazu ma ogółem 265 klm. długości i 65 klm. szerokości. Staczające się południowe zbocza gór tworzą płaskowzgórze i są krótsze aniżeli północne.

Najwyższe szczyty wznoszą się w środku pasma i dochodzą do 2800 mtr. wysokości (szczyty Mepis-ccharo i Kara-kaja). Przełęcze leżą na wysokościach do 2150 mtr.

Grzbiet Mesचेckiego łańcucha jest naogół skalisty, posiada zbocza strome, pokryte gęstymi lasami, niedogodne dla komunikacji.

Odgałęzienia Mesचेckiego łańcucha zapełniają cały obszar aż do rzek Rioni, Kwiriły i Mtkwari na północy, oraz do rzek Adżaris-cchali, Poschow-czaj i Ałgeta na południu. Przy źródłach rzeki Koblian-czaj, Adżarskie góry łączą się z Arsijańskim łańcuchem, który zamyka od północy Erzerumską dolinę i dochodzi do łańcucha Jałaguczamskiego, ciągnącego się do pasma gór Dumli-dag.

Arsijański łańcuch stanowi dział wód dla dorzeczy rzek Mtkwari i Czorochi. Łańcuch ten ciągnie się wąskim pasem, jest skalisty i niedogodny dla komunikacji. W pobliżu szczytu Arsijan (3162 mtr. wysokości), łączy się on z łańcuchem Jałaguczamskim tworząc z nim wschodnią granicę Czorochskiego kraju i zachodnią — wysokiego Zakaukaskiego płaskowzgórza, znajdującego się na wschód od tych łańcuchów. Od szczytu Chorosan (2790 mtr. wysokości), na Jałaguczamskim łańcuchu odbiega w kierunku południowo-wschodnim wysoko-górskie odgałęzienie o łagodnych zboczach do szczytu Kiził-giaduk (2840 mtr.), przez który przechodzą wszystkie drogi z południa do m. Ardagani. Na zachód od szczytu Chorosan ciągnie się od Jałaguczamskiego łańcucha wysokie i mało dostępne pasmo gór Topcział, które opiera się o rzekę Czorochi i ogranicza od południa Czorochski kraj. Na północ od szczytu Arsijan odchodzi w kierunku zachodnim Szawचेcki łańcuch, który ciągnie się pomiędzy rzekami Adżaris-cchali i Imerchwi, odgałęzienia jego uzupełniają środkowy obszar Czorochskiego kraju.

Zachodnią część gór Małego Kaukazu przecinają następujące drogi kołowe: m. Achalciche — m. Kutaisi, przez Zekarską przełęcz (2160 mtr. wysokości); m. Achalciche — m. Batumi przez Goderską przełęcz (2067 mtr. wysokości); m. Ardagani — m. Olty, przez przełęcz Panzuretską (2300 mtr. wysokości) i Agundyrską oraz droga m. Achalciche — m. Chaszuri (Stalinisi) — m. Tpilisi przez Borżomski wąwóz.

Środkową część gór Małego Kaukazu tworzą dwa, równoległe do siebie, w odległości 10 — 30 klm. ciągnące się górskie łańcuchy: zachodni i wschodni.

Zachodni łańcuch to Mokre i Mischańskie góry.

Mokre góry zaczynają się od jeziora Tabiscchuri i ciągną się w kierunku południowym do Dżadzurskiej przełęczy. Długość ich wynosi 100 klm., szerokość od 20 do 45 klm. Przeciętna wysokość tych gór — 3000 mtr. Zbocza ich są łagodne, niezalesione, pokryte latem i jesienią trawą i nie tworzą żadnych przeszkód dla komunikacji. Dlatego też przez Mokre góry przechodzi wiele dróg, zupełnie dogodnych dla ruchu kołowego.

Mischańskie góry łącząc się z Mokremi przy Dżadzurskiej przełęczy, idą dalej pod prostym kątem w kierunku południowo-wschodnim, równoległe do jeziora Gokeczy (Sewan). Grzbiet gór skalisty, zbocza strome, przeważnie zalesione i mało dostępne. Drogi kołowe widzimy tylko na krańcach tego łańcucha: z m. Eczmiadzin do st. Amanły i z m. Eriwań do m. Delizan (szosa doliną rzeki Zanga).

Wschodni łańcuch ma nazwę Somcheckiego i ciągnie się z południowego-zachodu na południowy-wschód, od źródeł rzeki Ałgety do szczytu Dali-dag, na długości 120 klm. Na północy wznosi się on o 300, na południu zaś 600 — 1000 mtr. ponad płaskowzgórze, znajdujące się na zachód od Somcheckiego pasma gór i dlatego też wygląda niby niewysoki łańcuch, poprzecinany gęsto dopływami rzeki Mtkwari, wypływającymi z Mokrych gór. Somchecki łańcuch jest płaski o łagodnych zboczach; zachodnie jego odgałęzienia są krótkie i niezalesione, wschodnie zaś są zalesione i ciągną się do doliny rzeki Mtkwari.

Przez ten łańcuch przechodzi dużo dróg, zupełnie dogodnych dla ruchu kołowego.

Pomiędzy zachodnim a wschodnim łańcuchem środkowego pasa gór Małego Kaukazu znajdują się wysokie (do 1550 mtr.) i żyzne płaskowzgórza: na północy Całkińskie, mające 45 klm. długości i 15 klm. szerokości, na południu zaś tak zwany Loryjski step, (55 klm. długości i 3 — 15 klm. szerokości). Te płaskowzgórza, bardzo uro-

Okolice miasta Kisłowodzka. Góry Elbrus i Bermamyt.

dzajne i gęsto zaludnione, są poprzecinane najdogodniejszymi drogami z rejonów m. Achałkałaki i m. Gumry (Leninakanu) do m. Tpilisi i mają z tego powodu bardzo duże znaczenie pod względem wojskowym.

Na południu, zachodni i wschodni łańcuch środkowej części gór Małego Kaukazu łączy się z dwoma równoległymi do siebie pasmami gór: Bezobdalskim wzdłuż lewego brzegu i Pambaskim, wzdłuż prawego brzegu rzeki Borczały (Bambak-czaj). Pasma te są wysokie (do 3000 mtr.), skaliste i mają strome zbocza. Wschodnia część jest zalesiona i mało dostępna.

Wąską doliną rzeki Borczały przechodzi kolej z m. Gumry (Leninakanu) do m. Tpilisi.

Przez Bezobdalski łańcuch przechodzi tylko jedna droga, a mianowicie szosa z m. Gumry przez m. Woroncówkę do m. Tpilisi. Przez Pambaski łańcuch przechodzi szosa z m. Eriwań przez Semienowską przełęcz (2160 mtr. wysokości) do m. Tpilisi.

Środkowa część gór Małego Kaukazu, ciągnąca się na południowo-zachód i południe od m. Tpilisi ma duże znaczenie, przesłania bowiem z tych stron środkową część Kaukazu. W szczególności duże znaczenie mają Mokre góry, gdyż przez nie przechodzą najkrótsze drogi, idące od granic Turcji.

Zakaukaskie płaskowzgórze leży na zachód i południowo-zachód od Mokrych i Mischańskich gór i sięga do łańcuchów Arsijańskiego i Jałaguczamskiego. Cały ten obszar to płaskowzgórze o wysokości 1500 — 2000 mtr. zupełnie otwarte, pochodzenia wulkanicznego, co było przyczyną zalania wszystkich kotlin i wąwozów górskich przez lawę. Wytworzona tu rozległa równina jest dogodna dla komunikacji. Płaskowzgórze to przecina wielka ilość górskich pasm, dochodzących do 2100 — 3000 mtr. wysokości ponad powierzchnię morza, ale ze względu na dużą wysokość podstawy nie czynią one wrażenia wysokich gór i są łatwe do przebycia. Grzbiety ich są szerokie, płaskie, pokryte łąkami; zbocza tak samo łagodne i dogodne dla komunikacji.

Z tych grzbietów należy wymienić:

1) Ułgarski — ciągnący się od szczytu Arsijan do w. Chertwisi, gdzie dochodzi do rzeki Mtkwari, zamykając od północy Ardagańską dolinę. Pasma to przecina wszystkie drogi, idące z rejonu m. Ardagani do m. Achałciche, z których najważniejszą jest droga kołowa prowadząca przez Chaniorską przełęcz (2400 mtr. wysokości).

2) Czałdyrski, ciągnący się od szczytu Kizil-giaduk, w kierunku na północny-wschód do Mokrych gór; Czałdyrski grzbiet stanowi

dział wód dla górnego biegu rzeki Mtkwari i środkowego biegu rzeki Araks; pozatem przecina on wszystkie drogi z rejonu m. Erzerumu przez m. Kars i m. Gumry (Leninakan) do m. Ardagani — m. Achałciche i z m. Achałkałaki do m. Achałciche. Grzbiety Ułgarski i Czałdyrski dzielą wraz z innymi małymi pasmami gór, całe Zakaukaskie płaskowzgórze na kilka pomniejszych, z których należy wymienić:

Achałciską kotlinę, długości 7 klm., szerokości 5 klm. i wysokości 1000 mtr. Zasługuje ona na uwagę ze względu na swoje położenie, jako węzeł dróg między miastami Ardagani, Achałkałaki, Tpilisi, Kutaisi i Batumi.

Achałkałakską równinę, położoną na wschód od rzeki Mtkwari pomiędzy Trialeckimi górami na północy, Mokremi — na wschodzie i Czałdyrskim grzbieciem na południu; ma ona 55 klm. długości, 42 klm. szerokości i 2000 mtr. wysokości. Znajduje się na niej dużo jezior (Toparawan, Tuman-gel, Madatapińskoje, Chanczały-gel, Czałdyr-gel, Chozapin i inne). Równina ta jest stosunkowo gęsto zaludniona i zasobna*). Przez nią przechodzą kołowe drogi w kierunku m. Achałciche, m. Ardagani, m. Gumry (Leninakan) i przez Mokre góry do m. Tpilisi.

Ardagańską równinę, położoną w dolinie rzeki Mtkwari o długości i szerokości 15 klm. i wysokości 1800 mtr., przez którą przechodzą drogi do m. m. Olty, Kars, Achałkałaki, Achałciche i Ardanucz.

Gelską równinę, położoną przy źródłach rzeki Mtkwari, o długości 25 klm., szerokości 15 klm. i wysokości 2000 mtr., przez którą przechodzi kołowa droga z m. Olty do m. Ardagani.

Leninakańską (Aleksandropolską) równinę, położoną po obu brzegach górnego biegu rzeki Arpa-czaj, pomiędzy odnogami Czałdyrskich, Mokrych i Mischańskich gór i gór Ałagez.

Równina ta ma 30 klm. długości, 20 klm. szerokości i 1500 mtr. wysokości. Zachodnia część równiny jest zasobna i gęsto zaludniona. Przecinają ją: kolej i szosa z m. Karsu przez m. Gumry do m. Tpilisi, kolej z m. Gumry do m. Eriwań i droga kołowa z m. Gumry do m. Achałkałaki.

Karskie płaskowzgórze, położone wzdłuż rzeki Kars-czaj, ma 105 km długości, 20 — 45 klm. szerokości i 1500 — 2100 mtr. wysokości. Północną jego część przecina duża ilość rzeczek, wypływających z Czałdyrskiego grzbietu. Ta część jest gęsto zaludniona i również

*) Pod zasobami będziemy rozumieli: zboże, (kukurydzę), mięso, owies, siano i słomę.

zasobna, natomiast południowa część jest biedna i pozbawiona wody.

Wzdłuż dolnego biegu rzeki Kars-czaju płaskowzgórze Karskie łączy się z Leninakańską równiną.

Doliną rzeki Kars-czaju przechodzi szosa z m. Karsu do m. Sarykamszu i m. Gumry oraz kolej w tym samym kierunku, pomiędzy rzeką a szosą. Oprócz tego odchodzi kilka dróg kołowych na północ do m. Ardagani i m. Achalkałaki oraz na południe do doliny rzeki Araks.

Dolinę dolnego biegu rzeki Arpa-czaj, która koło m. Ani łączy się z równinami Karską i Leninakańską ma do 30 klm. długości i szerokości. Zachodnia jej część jest stosunkowo bogata i gęsto zaludniona, wschodnia zaś w przeciwieństwie do niej ma glebę kamienistą i dlatego jest słabo zaludniona i biedna. Ta ostatnia dochodzi do podnóża wysokiego górskiego łańcucha Ałagez (Aragac) (najwyższy szczyt ma 4097 mtr. wysokości), którego odgałęzienia zapełniają cały obszar pomiędzy Mischańskimi górami a dolinami rzek Arpa-czaju i Araksu.

Pomiędzy rzekami Araksem, Kars-czajem i zach. Arpa-czajem leży górzysty pierścień, który tworzy szereg wygasłych wulkanów, sięgających do 2100 — 3000 mtr. ze szczytami: Awlijar, Aładża, Tarchan, Duży i Mały Jagłudża, Chadzi-Chalil i Borloch.

Południowo-wschodnią część gór Małego Kaukazu tworzą dwa górskie łańcuchy zachodni i wschodni, które są przedłużeniem łańcuchów środkowej części gór Małego Kaukazu.

Zachodni łańcuch tworzy Agmangański grzbiet, który ciągnie się na południe do rzeki Araks. Grzbiet ten jest płaski i przedstawia połączone między sobą, wygasłe wulkany. Zbocza jego pokryte są łąkami; wschodnie strome, opadają do jeziora Gokczy (Sewan), a zachodnie, łagodnie opuszczają się do Eriwańskiej równiny.

Na wschodni łańcuch składają się pasma gór Ganżyńskie i Karabaskie, które przedłużają łańcuch Somchecki.

Ganżyński łańcuch, którego zachodnia część nosi nazwę Murguzskiego, ciągnie się początkowo na południowy-wschód, równolegle do jeziora Gokczy, a następnie w kierunku wschodnim, wzdłuż lewego brzegu rzeki Tertera do doliny rzeki Mtkwari. Najwyższy jego szczyt Giamysz ma 3741 mtr. wysokości. Południowe odgałęzienia łańcucha są krótkie i strome, północne i wschodnie — dłuższe, mają łagodne zbocza, schodzące w dolinę rzeki Mtkwari.

Równolegle do Ganżyńskiego łańcucha, pomiędzy nim a jeziorem Gokcza (Sewan), ciągnie się Szachdaski grzbiet skalisty, ze stro-

memi zboczami, trudny do przebycia, który przy Siemienowskiej przełęczy łączy się z Pambaskim łańcuchem.

Karabaski łańcuch, łączy się z łańcuchem Ganzyńskim przy szczycie Giamysz i ciągnie się na południe, pomiędzy m. Szuszą a rzeką Akiarą, do szczytu Ziaratu, gdzie rozgałęzia się na kilka odnóg, schodzących tarasami do doliny rzeki Araks. Północna i środkowa część łańcucha jest skalista i stroma, na południu zaś — łagodna. Zbocza są zalesione na północy, a otwarte na południu. Łańcuch ten przecina tylko jedna kołowa droga z m. Geriusy do m. Suszy. Cały obszar pomiędzy zachodnim, a wschodnim łańcuchem, południowo-wschodniej części gór Małego Kaukazu, zajęty jest: na północy przez kotlinę rzeki Gokczy, pośrodku przez Karabaskie płaskowzgórze, na południu — przez Zangezurski grzbiet. Obszar ten jest niedogodny dla komunikacji.

Karabaskie płaskowzgórze zajmuje obszar 75 klm. długości, 32 klm. szerokości i ma 2400—2700 mtr. wysokości. Przedstawia ono płaszczyznę, pokrytą dużą ilością małych jezior i całym szeregiem wygasłych wulkanów, dochodzących do 3300 mtr. wysokości; mają one wygląd niedużych pagórków, ze względu na wysokość płaskowzgórza, przewyższając je jedynie o 300 — 600 mtr.

Karabaskie płaskowzgórze z powodu zimnego klimatu jest mało zaludnione, a tylko latem i jesienią ściągają jego łąki koczujących ze swemi stadami pastuchów.

Zangezurski grzbiet zaczyna się od szczytu Kety-dag (3400 mtr. wysokości) i ciągnie się na południe do m. Ordubatu. Grzbiet ten jest najwyższy na Kaukazie po Głównym Grzbiecie. Jego najwyższy szczyt — Kapudzych ma 3985 mtr. wysokości, a Kazan-del-dag — 3855 mtr., obydwie te szczyty są pokryte wiecznym śniegiem.

Na północy grzbiet ten przecina wysokie Karabaskie płaskowzgórze. Na południu grzbiet, jest skalisty, wysoki i niedogodny dla komunikacji. Przecina go tylko jedyna kołowa droga z m. Nachiczewani do m. Geriusy przez Beczenagską przełęcz. Naogół południowo-wschodnia część gór Małego Kaukazu jest bardzo mało dostępna, a zapewniając swojemi rozgałęzieniami olbrzymi obszar na południowo-wschodzie Kaukazu, zabezpiecza z tej strony dojście do głównego centrum Kaukazu m. Tpilisi oraz na wschód od niego — do doliny rzeki Mtkwari.

3. Północny Kaukaz.

Główny Grzbiet dzieli wyraźnie cały obszar na dwie części: północną i południową, czyli tak zw. Zakaukazie.

Na charakter powierzchni północnego Kaukazu duży wpływ wywierają północne pasma górskie głównego grzbietu, z dużą ilością rozgałęzień, oraz stopniowo od wieków zniżająca się powierzchnia morza Kaspijskiego, które opadając stworzyło niziną kotlinę. Dlatego też charakter powierzchni jest górzysty na południu i płd.-zach., lub, jak w części wschodniej — równinny, ze wszystkimi charakterystycznymi cechami dna morza.

Powierzchnia północnego Kaukazu da się podzielić na 6 części: Przyazowską równinę, Stawropolskie płaskowzgórze, Północno-zachodnią część, Przykaspijską równinę, Dagestan i Czecznję.

Pryazowska równina, położona na wschodnim brzegu morza Azowskiego, jest bardzo bogato nawodniona, ma glebę czarnoziemną, dlatego też jest gęsto zaludniona i obfituje w ziemiopłody. Jedyne obszar położony na północ od ujścia rz. Kubani i ciągnący się wzdłuż brzegu morza jest pokryty nieużytkami, stale zalany wodą.

Stawropolskie płaskowzgórze zajmuje obszar 390 klm. długości i 235 klm. szerokości na południe od rzeki Manycz. Najwyższe szczyty jego dochodzą do 800 mtr. wysokości. Swojem położeniem geograficznym płaskowzgórze to dzieli cały środkowy obszar północnego Kaukazu, na północ od rzek Kubani i Tereka na dwie części: Przyazowską i Przykaspijską.

Obszar ten jest gęsto zaludniony, posiada obfite zasoby i jest dogodny dla komunikacji. Pod względem wojskowym ma bardzo duże znaczenie.

Północno-zachodnia część północnego Kaukazu zajęta jest przez rozgałęzienia głównego grzbietu aż do rzeki Kubani. Tylko wzdłuż lewego brzegu tej rzeki mamy równinę o szerokości 10—50 klm. Dalej na wschód od rzeki Łaby, rozgałęzienia głównego grzbietu sięgają głębiej, tworząc najpierw dział wodny pomiędzy rzekami Kubanią a Terekiem, następnie zaś łączą się ze Stawropolskim płaskowzgórzem. Obszar ten jest gęsto zaludniony, zasobny i dogodny dla komunikacji.

Przykaspijska równina, położona na wschodzie Stawropolskiego płaskowzgorza, przedstawia teren równinny, zlekka pochyłony do morza Kaspijskiego i pokryty gdzieś tam piaszczystymi pagórkami. Równina ta jest bezwodna z gliniastą glebą i mało zaludniona.

Tereny ujścia rzeki Terek i pobraże morza Kaspijskiego mają jeszcze więcej nizinny charakter i pokryte są bagnistymi jeziorami, często zaś są całkowicie zalane wodą. Należy wymienić tu Manyczską nizinę, położoną wzdłuż rzeki Manycz z całym szeregiem solankowych jezior.

Dagestanem nazywa się obszar, znajdujący się pomiędzy Głównym Grzbietem (od płdn.-zach.), Andijskim grzbietem i rzeką Sułak (od płnc.-zach.) i morzem Kaspijskim (od wschodu).

Naogół Dagestan ma jednolity charakter terenu. Z wyjątkiem wąskiego pasa wzdłuż morza Kaspijskiego, jest on górzysty i niedogodny dla komunikacji. Dagestan dzieli się na trzy części: zachodnią, tak zwany Górny Dagestan, wschodnią — Przymorski Dagestan i Samurski Dagestan.

Górny Dagestan zajmuje Dagestańską kotlinę, ograniczoną Głównym Grzbietem, łańcuchami Andijskim i Nuchińskim i pokryty jest ich rozgałęzieniami, które ciągną się w najrozmaitszych kierunkach, głównie zaś z północnego-zachodu na południowy-wschód. W przeciwnym kierunku kotlinę tę przecinają rzeki, zbiegające się do rzeki Sułak: Andijskie Kojsu, Awarskie Kojsu, Kara Kojsu i Kazi Kumuchskie Kojsu. Rzeki te płyną głębokimi i wąskimi wąwozami o stromych i skalistych brzegach, posiadając wszystkie cechy górskich rzek.

Podobnie jak pograniczne, tak też i wewnętrzne pasma gór, są bardzo wysokie, wąskie i skaliste o stromych zboczach. Równin i dolin nadrzecznych wcale niema. Pomędzy górami spotyka się dzikie wąwozy, głębokie kotliny i nieduże płaskowzgórza o zupełnie pionowych zboczach.

Górny Dagestan naogół tworzy labirynt skalistych gór, małych wąwozów i kotlin, bardzo utrudniających komunikację i tworzących naturalne warunki dla samoobrony. Temu to należy przypisać, że kraj ten jest słabo zaludniony, a ludność zamieszkuje kotliny lub płaskowzgórza, z których największe znaczenie posiada Awarskie, odgraniczone od północy Andijskim pasmem gór, a od wschodu i południa rzeką Awarskie Kojsu.

Awarskie płaskowzgórze ma największe znaczenie ze względu na rolę, którą odgrywa do dziś w Dagestanie przy opanowaniu Górnego Dagestanu.

Przymorski Dagestan położony jest na wschód od Dagestanu Górnego i ciągnie się aż do morza Kaspijskiego. Jest on również górzysty, ale góry są tu mniej wysokie, zbocza zalesione, łagodne, nadające się do zamieszkania i komunikacji.

Wzdłuż brzegu morza ciągnie się wąska, nadbrzeżna równina, poprzecinana korytami kilku rzek.

Pod względem wojskowym Przymorski Dagestan ma duże znaczenie, jako baza dla działań przeciwko Górnemu Dagestanowi.

Samurski Dagestan, leży na południowym-wschodzie od Górnego Dagestanu. Zajmuje on kotlinę górnego i środkowego biegu rzeki Samur, pomiędzy głównym grzbieciem, a wschodnią częścią bocznego łańcucha. Jest on poprzecinany licznymi rozgałęzieniami tych łańcuchów i otoczony trudnymi do przejścia pasmami gór. Jest jakby zupełnie izolowany i równocześnie oddziela Przymorski Dagestan od głównego grzbietu.

Wogóle Dagestan, silnie poprzecinany pasmami gór, mający niewielką ilość dogodnych dróg, przedstawia sobą teren nie nadający się do działań wojennych na większą skalę.

Czecznia położona na północ od Dagestanu, zajmuje obszar północnych rozgałęzień Andyjskiego i częściowo głównego grzbietu. Obszar ten sięga aż do równiny leżącej wzdłuż prawego brzegu rzeki Sunży, od rzeki Assy na zachodzie, do rzeki Sułak na wschodzie.

Cały ten górzysty obszar z dużą ilością górskich pasm, ciągnących się w najrozmaitszych kierunkach, mało dostępnych w szczególności na południu, jest pokryty gęstymi lasami i poprzecinany licznymi dopływami rzeki Tereka, oraz głębokimi wąwozami, które wykorzystywane są dla komunikacji.

Obszar Czeczni, ze swoim bitnym, wojowniczym narodem, może mieć bardzo duże znaczenie w czasie wojny ze względu na swoją niedostępność.

Na północ od Czeczni ciągnie się bardzo urodzajna i gęsto zaludniona Sunżańska równina oraz górzysty pas, wznoszący się pomiędzy tą równiną a rzeką Terek.

Na północo-wschodzie rozpościera się szeroka, bagnista Kizil-Jarska nizina, przecięta deltą rzeki Terek i dolnym biegiem rzek Aksaj, Aktasz i Sułak.

4. Południowy Kaukaz (Zakaukazie).

Obszar, położony na południe od głównego grzbietu do granicy Tureckiej i Perskiej nosi nazwę Zakaukazia. Jest on gęsto poprzecinany odgałęzieniami głównego grzbietu i gór Małego Kaukazu. Pod względem wojskowym posiada doniosłe znaczenie.

Zakaukazie można podzielić na następujące rejony, według znaczenia wojskowego i właściwości geograficznych:

1) *Czarnomorski rejon* — granice jego stanowią grzbiety: Główny — od północy, Suramski — od wschodu, Achalcyski — od południa i morze Czarne — od zachodu.

Rejon ten, sięgający na północnym — zachodzie do m. Gagri, przedstawia się jako wąski pas przecinany licznymi pasmami odga-

łęzień głównego grzbietu. Między niemi znajdują się górskie wąwozy, poprzez które płyną potoki. Kotliny znajdujące się pomiędzy odgałęzieniami, są bardzo wąskie, trudne do przebycia, jedynie tylko nad brzegiem morza rozpościerają się nieduże zamieszkałe równiny. Naogół cały ten obszar jest górzysty i mało dostępny.

Tak samo wygląda obszar sięgający dalej do m. Sochumi. Jedynie na południu, gdzie główny grzbiet oddala się od morza, znajdujący się pomiędzy morzem a grzbietem obszar rozszerza się, i odgałęzienia głównego grzbietu, dochodzące do doliny rzeki Rioni tracą swój dawny, wybitnie górzysty charakter tworząc pagórkowaty teren. Cały ten południowy obszar Czarnomorskiego rejonu możemy podzielić, zgodnie z charakterem terenu, na cztery części: nizinną, równinną, pagórkowatą i górzystą.

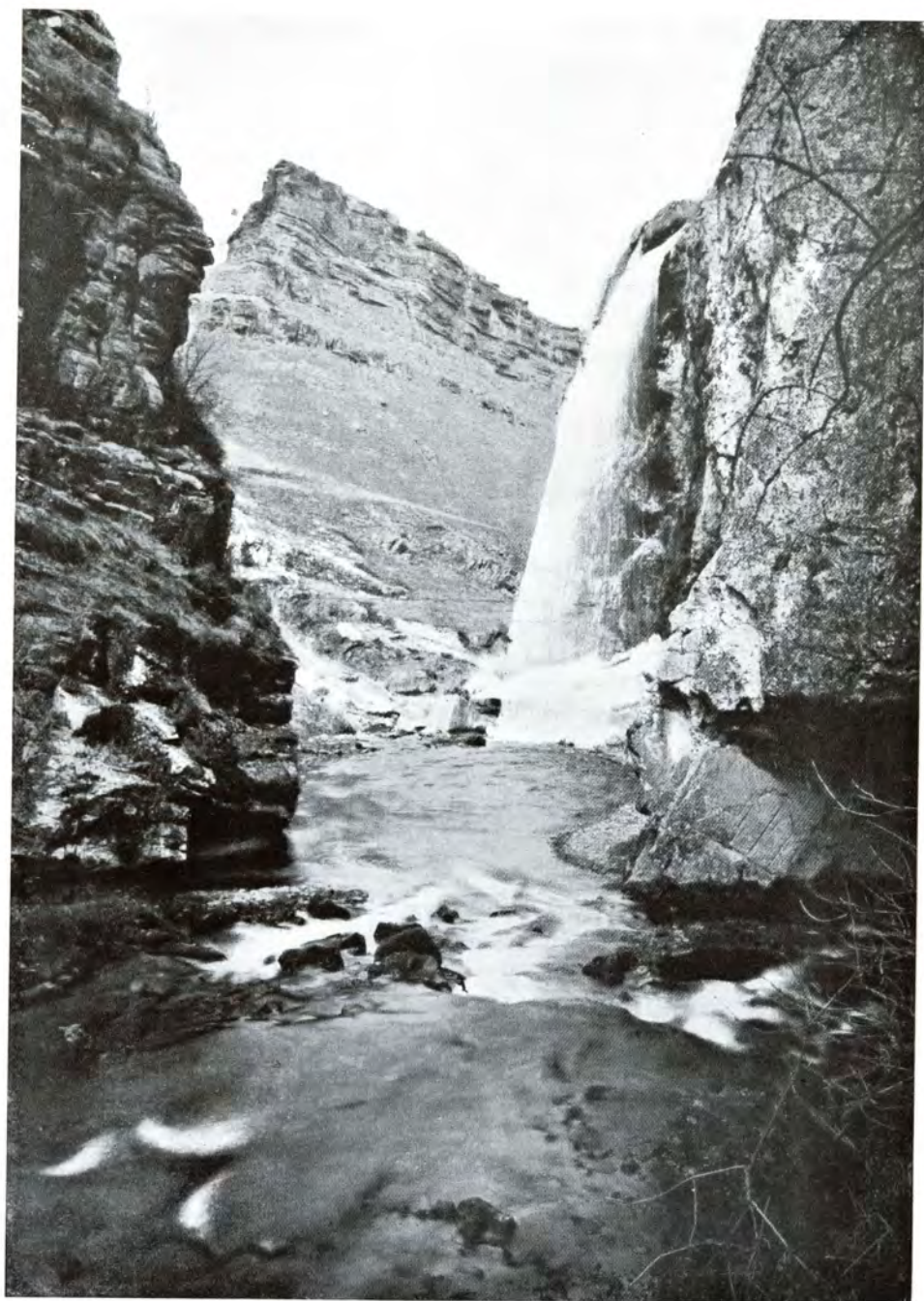
Nizinna część, pomiędzy morzem a ujściami rzek Ingury, Tetchury i Supsy, pokryta jest bagnami i lasami. Ludność skupia się tu w dolinach rzek, brzegami których prowadzą drogi, biegnące od morza w głąb kraju.

Równina łączy się bezpośrednio z niziną. Na północy wytwarza ją wąski pas rozciągający się do drogi m. Sochumi — m. Oczemcziri — m. Zugdidi. Na wschodzie, wzdłuż prawego brzegu Rioni, rozszerza się ta równina do linii m. Achał Senaki, m. Martwili, m. Kutaisi. Obfituje ona w zasoby i jest gęsto zaludniona. Komunikacyjnych linii na tym obszarze jest bardzo dużo; biegną one wśród mnóstwa sadów i ogrodów.

Pagórkowatą część tworzą wzgórza, okrążające od zachodu równinę aż do górnoabchazskiej drogi, od północy do linii m. Dźwari — m. Tkwibuli — m. Saczcheri, od wschodu do m. Saczcheri — m. Surami, od południa do m. Surami — m. Ozurgeti. Wzgórza te to końcowe rozgałęzienia górskich grzbietów o łagodnych przeważnie zboczach, gęsto zaludnione o obfitych zasobach, mają stosunkowo mało dróg, które biegną dolinami rzek i są niedogodne dla ruchu kołowego.

Górzysta część zajmuje resztę obszaru Czarnomorskiego rejonu. Tworzą ją odnogi Głównego i Adżaro-Achałcyskiego grzbietów. Są one wysokie, strome, zalesione, słabo zaludnione i niedogodne dla komunikacji. Na północy przechodzą dwie drogi kołowe dolinami rzek Kodori i Rioni, na wschód zaś prowadzi kilka zaledwie dróg do m. Chaszuri (Stalinisi).

2) *Czorochski rejon* sąsiaduje od południa z Czarnomorskim. Granice jego stanowią grzbiety gór: od północy Adżarski, od wschodu—

Okolice miasta Kisłowodzka.

Arsijański i Jałaguczamski, od południa — Topczioł, a od zachodu brzeg morza Czarnego.

Pograniczne grzbiety, bardzo wysokie i małodostępne, wypełniają cały Czorochski rejon swemi odgałęzieniami, które ciągną się w najrozmaitszych kierunkach i wytwarzają dzikie kotliny oraz wąwozy, bardzo trudne do przebycia. Odgałęzienia mają przeważnie skaliste grzbiety o stromych zboczach, pokrytych gęstymi lasami. Naogół Czorochski rejon jest również górzysty i trudny dla prowadzenia wojny. Dróg jest bardzo mało, istnieją przeważnie górskie ścieżki. Szosy biegną z m. Batumi do m. Kutaisi, m. Achałciche i m. Artwini. Z m. Artwini do m. Ardagani, prowadzi kołowa droga. Nad wybrzeżem morza biegnie kolej z m. Batumi do m. Samtredi.

3) *Zakaukaskie płaskowzgórze*, znajdujące się na południowo-wschód od Arsijańskiego grzbietu, było opisane już powyżej.

4) *Tpiliski rejon* leży na wschód od Suramskiego grzbietu i sięga do rzek Terter i Gerdyman-czaj.

Rejon ten przedstawia się jako szeroki pas, ciągnący się z północnego-zachodu na południowy-wschód, pomiędzy głównym grzbietem a górami Małego Kaukazu, o długości 455 klm. i szerokości 105—185 klm. Prawie cały ten rejon zajęty jest rozgałęzieniami graniczących z nim gór i tylko wzdłuż rzeki Mtkwari i jej większych dopływów ciągną się wysoko położone równiny, bardzo gęsto zaludnione i obfitujące w zasoby. Tpiliski rejon podzielić możemy na cztery zasadnicze części: zachodnią, południowo-wschodnią, północno-wschodnią oraz środkową (stepowe płaskowzgórze).

Na zachodzie grupuje się całe życie wzdłuż lewego brzegu rzeki Mtkwari, która wypływając z Borżomskiego wąwozu skręca na wschód i południowo-wschód, zachowując ten kierunek aż do m. Tpilisi, poczem oddala się od Trialeckiego grzbietu o 20—30 klm. Obszar na południe od rzeki Mtkwari obfituje w strome i zalesione odgałęzienia tego łańcucha, które miejscami dochodzą aż do samej rzeki. Tu główny grzbiet oddalony jest od rzeki Mtkwari o 80—110 klm. Jego rozgałęzienia początkowo wysokie, skaliste i małodostępne, w miarę zbliżania się na południu do rzeki Mtkwari obniżają się, a poprzecinane licznymi jej dopływami, tworzą szereg niewysokich dostępnych gór.

Tuż przy samej rzece Mtkwari wzdłuż lewego brzegu, rozpocziera się bardzo bogata i gęsto zaludniona dolina o 75 klm. długości i 30 klm. szerokości, przez którą przechodzi szosa, prowadząca z m. Chaszuri do m. Tpilisi.

Południowo-wschodnia część tego rejonu zaczyna się od m. Tpilisi. Tu skupia się całe życie wzdłuż prawego brzegu rzeki Mtkwari, gdzie ciągną się bogate i gęsto zaludnione równiny: Jagłudzińska (od m. Tpilisi do rzeki Akstafy) o długości 65 km. i szerokości 3—35 km. oraz Borezalińska i Ganżyńska o długości 130 km. i szerokości 10—30 km. Do równin tych dochodzą zbocza Somcheckiego łańcucha, które są zalesione i zupełnie łagodne.

Lewy brzeg rzeki Mtkwari przedstawia w tej części Tpiliskiego rejonu stepowe, niezaludnione płaskowzgórze.

W południowo-wschodniej części rejonu prowadzą wszystkie drogi do m. Tpilisi zarówno przez Mokre góry, jak i z m. Eriwania.

W północno-wschodniej części Tpiliskiego rejonu wrzynają się pasma gór Kartalińskie i Kachetyńskie. Tu znajduje się szeroka dolina rzeki Ałazani obok innych rzek, spływających z głównego grzbietu.

Oba te pasma gór, które dzieli rzeka Iora, początkowo wysokie i skaliste, później zniżające się gwałtownie, mają dostępne zbocza pokryte lasami. Na południu od szosy m. Tpilisi — Citeli Ccharo (Mepis-ccharo) zlewają się one ze stepowem płaskowzgórzem.

Ałazańska dolina obfituje w wodę, w szczególności lewa jej strona, gdzie przepływa dużo rzeczek z głównego grzbietu. Jest to zatem dolina bardzo bogata i gęsto zaludniona. Na południowo-wschód przedłuża ją Nuchińska dolina, rozpościerająca się nad prawym brzegiem rzeki Kara-czaj. o długości 50 km. Łączy się ona z tak zwaną Awtorańską doliną o długości 85 km. i szerokości 20 km.

Tak zatem od wyjścia rzeki Ałazani z wąwozów do rzeki Gerdyman-czaja, wzdłuż podnóża krótkich, stromych i zalesionych odgałęzień głównego grzbietu, ciągnie się prawie na długości 300 km, pomiędzy początkowym Kachetyńskim pasmem gór, a późniejszym stepowym płaskowzgórzem — szereg dolin, bardzo zasobnych i gęsto zaludnionych. Mogą one odegrać dużą rolę, jako baza ewentualnych działań wojennych przeciwko Dagestanowi.

Środkowa część, czyli stepowe płaskowzgórze, znajduje się pomiędzy północno i południowo-wschodnimi częściami Tpiliskiego rejonu. Ciągnie się ona od Muchrowańskiej cieśniny do rzeki Gerdyman-czaj, na długości 300 km. wzdłuż lewego brzegu rzeki Mtkwari, wąskim pasem o 20—50 km. i 300 mtr. wysokości. Płaskowzgórze to jest pozbawione wody, niezalesione i poprzecinane rzekami Iora, Ałazani oraz innymi, przepływającymi przez Nuchińską i Awtorańską doliny. Gleba jest gliniasta i nieurodzajna, to też płaskowzgórze nie jest zaludnione. Jesienią tylko płaskowzgórze te pokrywa się bujną trawą, przyciągając tem na zimę pastuchów ze stadami.

5. *Południowo-wschodni rejon* tworzy południowo-wschodnia część gór Małego Kaukazu, opisanego już wyżej.

6. *Przykaspijski rejon* położony jest na wschód od Tpiliskiego rejonu, zajmując obszar brzegu Kaspijskiego morza.

Północną część rejonu zajmują południowe rozgałęzienia głównego grzbietu. Na zachodzie góry te są wysokie i zalesione, obfitują w wodę i są gęsto zaludnione. Na wschodzie zaś obniżają się, a lasy nikną.

Środkowa część tego rejonu — na południe od podnóża głównego grzbietu, aż do podnóża Tałszyńskich gór i na wschód od podnóża gór Małego Kaukazu do brzegu morza — obejmuje obszerną przykaspijską nizinę, zlekka pochyłą, ciągnącą się z zachodu na wschód i poprzecinaną dorzeczami rzek Mtkwari i Araksu. Te rzeki dzieli ją na trzy części: step Szyrwański, na północ od rzeki Mtkwari, step Karabaski (Milski), pomiędzy rzekami Mtkwari i Araksem i step Mugański, na południe od rzeki Araksu. Stepy te mają jednakowy charakter, o gliniastej glebie, są niezalesione i bezwodne. Życie na nich jest możliwe tylko przy zastosowaniu sztucznego nawadniania.

Zachodnia część Karabaskiego i Szyrwańskiego stepu dzięki sztuczному nawodnieniu jest nadzwyczaj urodzajna i gęsto zaludniona.

Poza tem, są gęsto zaludnione doliny rzek Mtkwari i Araksu.

Zupełnie inny charakter ma południowa część rejonu, która obejmuje Lenkorański rejon. Jest ona pokryta odgałęzieniami Tałszyńskich gór i poprzeciana licznymi spływającymi z nich potokami.

Tałszyńskie góry są północnymi odgałęzieniami wysokiego Elburskiego łańcucha. Tworzy je kilka poprzecznych i podłużnych pasm górskich, które obejmują cały Przykaspijski rejon, opuszczając tylko wąski pas wzdłuż morza o szerokości 5—20 klm. Góry te są pokryte lasami, a podnóża ich są gęsto zaludnione i urodzajne.

Najważniejszymi linjami komunikacyjnymi są: kolej, idąca z m. Baku do m. Tpilisi i od stacji Aliat do m. Dżulfa, oraz droga kołowa prowadząca z m. Szemacha przez m. Saliany i m. Lenkorań do m. Astara.

III. HYDROGRAFJA.

1. Rzeki.

Kaukaz posiada naogół liczne rzeki, które mają duże znaczenie nie tylko dla mieszkańców, lecz są również ważne z punktu widzenia wojskowego.

Na północnym Kaukazie zasługują na uwagę następujące rzeki:

Rzeka Manycz. Na dorzecze jej składa się cały szereg rzek, biegnących gołemi bezwodnymi stepami. Rzeki te nie posiadają dostatecznej ilości wody słodkiej, to też cały obszar, przez który przepływają, uważany jest za bezwodny.

Rzeka Manycz bierze początek w odległości 50 klm. od brzegu morza Kaspijskiego w solankowych bagnach Chaki—Bagra. Płyńie ona w kierunku północno-zachodnim, na długości 470 klm. i stanowi dopływ rzeki Donu. Przed dopływem rzeki Czogry znaczą ślad rzeki Manycza dwa rzędy solankowych jezior, połączonych pomiędzy sobą moczarami i bagnami. Pomiedzy dopływami rzeki Czogry i rzeki Kałaus, leży zabagniony pas o długości 50 klm. i szerokości 2,5 klm. Z biegiem rzeki w odległości 90 klm. za rz. Kałaus, leżą jez. Mały i Wielki Manycz.

W lecie rzeka ta przeważnie wysycha, a woda pozostaje tylko w jeziorach.

Głębokość rzeki tej jest niewielka, dno bagniste i trudne do przejścia w bród.

Z dopływów rzeki Manycza z lewej strony, należy wymienić rzeki: Czogra, Kałaus oraz Duży i Średni Egorłyk, mające prawie te same cechy.

Rzeka Jeja — jedna z większych rzek północnego Kaukazu, mająca przeszło 200 klm. długości, wypływa koło stacji Nowopokrowskaja i płynie w kierunku północno-zachodnim do stacji Kuszczewskaja, skąd skręca na zachód i wpada do morza Azowskiego.

Poniżej dopływu Sasyka lewy brzeg rz. Jeji jest bagnisty, i w dolnym biegu tworzy kilka limanów. Woda rzeki jest słona, w porze letniej wysycha prawie zupełnie.

Rzeka ta, z wyjątkiem dolnego jej biegu, nie stanowi poważnej przeszkody i jest łatwa do przejścia w bród. Nad rzeką wznoszą się dwa mosty: jeden żelazny — kolejowy, a drugi drewniany przy stacji Kuszczewska. Z dopływów rzeki Jeji należy wymienić rzekę Kugoj Jej (około 100 klm. długości) z prawej strony i rzekę Sasyk z lewej strony.

Rzeka Kubań (820 klm. długości) — najważniejsza rzeka północnego Kaukazu, bierze początek u podnóża Elbrusa i sąsiednich gór. Do ujścia rzeki Duży Zelenczuk płynie ona w kierunku północnym, następnie północno-zachodnim, a nie dochodząc do stacji Temiżbekska, skręca na zachód i wpada jedną odnogą do morza Azowskiego, a drugą do morza Czarnego, tworząc olbrzymi, zalany wodą, małodostępny dla komunikacji, zabagniony obszar. W górnym biegu, aż do ujścia rzeki Teberdy, rzeka Kubań płynie wysokimi, urwistymi i zalesionymi wąwozami, od m. Batał-Pasza (Batałpaszyńsk) zaś, płynie po równinie aż do ujścia.

Do ujścia rzeki Teberdy, szerokość Kubani nie przekracza 20—45 mtr., ma bieg bystry, dalej rzeka rozszerza się do 110—220 mtr. zwalniając bieg. Od ujścia rzeki Łaby, rzeka Kubań nadaje się do żeglugi.

60 klm. poniżej m. Krasnodara (Ekaterynodar), zaczyna się delta rzeki Kubani. Dzieli się ona na dwie odnogi: zachodnią — Kubań i północną — Protoka. Zachodnia odnoga — Kubań, zmniejszona w taki sposób o połowę, przybliżając się do morza, tworzy szeroką deltę, dzieląc się jeszcze na kilka odnóg. Mostów na rzece Kubani jest dużo. W górnym biegu mamy ich osiem, a w dolnym wznoszą się one w następujących miejscach: przy m. Batał-Pasza (Batałpaszyńsk), stanicach Bełomeczetska, Niewinnomysska, Procznokopska, Kubańska, chutorze Romanowskim, st. Usć-Labińska (dwa mosty), m. Krasnodarze (dwa mosty), st. Troicka, Warenikowska i na drodze z m. Temriuk do stacji Tamańska. Na rz. Protoka spotykamy mosty przy stacji Sławiańska. Oprócz tego jest kilka promów zarówno na rzece jak i na delcie.

Rzeka Kubań zamarza tylko na bardzo krótko, a podczas łagodnej zimy zupełnie nie zamarza. Z dopływów rzeki Kubani (ma je tylko z lewej strony), wymagają wymienienia: Teberda, Mały i Duży Zelenczuk (z 7 mostami), Urup, Bielaja (z 8 przeprawami i mostami), Łaba (największy dopływ, około 260 klm. długości), z do-

liną bardzo różnej szerokości od 3—12 klm. z 5 mostami i kilkoma brodami w górnym biegu. Poniżej stacyjny Temirgojewskaja głębokość rzeki dochodzi do 4 mtr.

Rzeka Kuma (650 klm. długości) bierze początek w północnych zboczach głównego grzbietu, na południowo-wschód od stacyjny Wierchnionikołajewskaja i początkowo do stacyjny Proskoweje, ma kierunek północno-wschodni, a dalej skręca na wschód i szeroko rozlewa się w bagnach, przez które płynie aż do samego ujścia.

W górnym biegu rzeka ma wartki prąd, a brzegi urwiste. Przy ujściu, gdzie dzieli się na kilka odnóg, bieg jej jest bardzo powolny, brzegi niskie piaszczysto-gliniaste, przy samym zaś brzegu morza Kaspijskiego — bagniste i gęsto zarośnięte trzcina.

Głębokość rzeki w górnym biegu waha się od 8 do 70 cm., dochodząc w środkowym biegu do 5 mtr. Dalej głębokość rzeki jest mniejsza, gdyż rzeka rozlewa się na sąsiednich nizinach. Jednakże i tu w niektórych miejscach głębokość dochodzi do 5 a nawet 10 mtr.

Szerokość rzeki waha się pomiędzy 2 a 50 mtr. Gleba koryta jest jednakowa z glebą brzegów, tylko w dolnym biegu spotykamy przeważnie ił.

Początkowo rzeka Kuma płynie stromym, urwistym wąwozem, pokrytym gęstym lasem. Do ujścia rzeki Podkumok dolina jej jest naogół wąska, dopiero dalej rozszerza się, dochodząc do 2—5 klm. szerokości. Poniżej rzeki Proskoweji, rzeka Kuma wychodzi na otwarty step, który ciągnie się aż do jej ujścia. Niedaleko od w. Władimirowka, rzeka zasila szereg kanałów, służących do sztucznego nawadniania. Poniżej tej wioski rzeka płynie znowu jednym korytem, a przed ujściem przepływa przez szereg małych jezior, leżących miejscami w dwóch — trzech rzędach. Do morza rzeka wpada przy przystani Serebriakowskaja.

Na rzece Kumie, prawie w każdej wiosce spotykamy drewniany most, a przy stacji Mineralnyje Wody—most kolejowy. Rzeka ta jest łatwa do przejścia, ma dużo brodów, oprócz dolnego biegu, gdzie dno jest bagniste.

Najważniejszymi dopływami Kumy są: z lewej strony Karamyk, Tumuzłowka i Mokraja, z prawej zaś — Podkumok i Zolka.

Rzeka Terek (580 klm. długości) bierze początek na południowozachód od szczytu Kazbek, skąd wypływa jako górski potok do Terk-Kańskiej (Władykaukaskiej) doliny, gdzie dzieli się na kilka odnóg. Od m. Terk-Kała (Władykaukazu) rzeka skręca na północny-zachód i płynie w tym kierunku Terk-Kańską doliną do

ujścia rz. Ardon, zachowując górzysty charakter. Pomiędzy dopływami Ardonem i Małką, Terek przecina Kabardyński grzbiet i płynie początkowo na północ, a od st. Kotliarewskaja — na wschód. Po przyjęciu rzeki Małki — Terek aż do stacji Szelkozawodskaja nosi charakter dużej stepowej rzeki. Głębokość jej dochodzi do 2 mtr., a szerokość waha się od 100 do 500 mtr. Przed ujściem Terek płynie w stronę północną i koło stacji Dubowskaja dzieli się na odnogi, z których południowe płyną na wschód, a pozostałe na północ (Prorwa i Tałówka). Tu Terek płynie na całej przestrzeni po przez płaską równinę bardzo wolno, czyniąc wrażenie stojącej wody. Skutkiem tego wolnego prądu osadza się na dnie rzeki wszystko, co unosi bystry górny bieg, i rzeka zalewa przybrzeżne miejscowości.

Podział rzeki na odnogi sprawia, że żadna z nich nie jest zdatna do żeglugi. Na przestrzeni do m. Terk-Kała mosty są w Darjałskim wąwozie i w samym m. Terk-Kała. Brodów i przepraw niema wcale z powodu zbyt bystrego biegu rzeki. Bliżej do ujścia rzeki Ardon mostów niema, ale przeprawa w bród już możliwa, zwłaszcza przy niskim poziomie wody. Most kolejowy spotykamy przy stacji Kotliarewskaja. Przy st. Nikołajewskaja i Szelkozawodskaja są drewniane mosty.

Z dopływów rzeki Terek zasługują na wymienienie: z lewej strony rzeka Ardon, rz. Uruch i rz. Małka z prawej zaś rzeka Sunża. Rzeki Ardon i Uruch płyną z południa na północ i wraz ze swemi dopływami mają charakter rzek górskich.

Rzeka Małka, obfituje najbardziej w wodę i nawadnia teren długości 160 klm. Wszystkie jej prawe dopływy biorą początek w głównym grzbiecie i mają charakter rzek górskich, a w dolnym biegu znacznie zmniejszają szybkość. Wzbierając na wiosnę wskutek topniejących śniegów, lub też po długotrwałych ulewach, zalewają duże obszary, tworząc bagna zarośnięte trzcina i sitowiem.

Rzeka Małka płynie w kierunku wschodnim i wpada do rzeki Terek przy stacji Ekaterynogradzkaja. Rzeka ta ma koryto o gliniastem dnie. Szerokość jej dochodzi na równinach do 50 mtr., głębokość od ujścia rzeki Baksany jest nieduża, brody są w kilku miejscach. Od rzeki idą dwa kanały dla sztucznego nawadniania. Z dopływów rzeki Małki z prawej strony należy wymienić rzeki Czerek, Czegem i Baksana.

Rzeka Sunża, dopływ rzeki Tereka bierze początek w północnych zboczach bocznego grzbietu, na wschód od m. Terk-Kała.

Rzeka meandrując, płynie bardzo wolno. Szerokość Sunży dochodzi do 60 mtr. Do ujścia rz. Gajty posiada dużo brodów, dalej zaś, z powodu większej głębokości brody są rzadkie. Mosty spotykamy w stanicji Sleprowskaja, pozatem w m. Ałchan-Jurcie, w m. Suncz-Kała (dwa) i w st. Kochanowskaja.

Do rz. Sunży wpadają z prawej strony: rzeki Assa, Fortanga, Argun, Gudermes i inne doskonale nawadniając całą Czecznję. Lewy brzeg wymaga sztucznego nawadniania.

Rzekę Sułak tworzą cztery rzeki: Andijskie Kojsu, Awarskie Kojsu, Kara Kojsu i Kazi Kumuchskie Kojsu, które wypływają z głównego grzbietu i posiadają wszelkie cechy górskich rzek. Płyną one w głębokich i wąskich wąwozach, miejscami wśród zwisających skał.

Po połączeniu się tych rzek, aż do stanicji Kostek, rz. Sułak płynie w kierunku północnym, dalej zaś skręca na wschód do Kaspijskiego morza. Przy w. Miatły rzeka porzuca skaliste górskie brzegi i płynie doliną, o szerokości 150—250 mtr., tworząc szereg malowniczych wysp. Przy m. Czir-Jurt wypływa na równinę, którą płynie aż do ujścia. Mosty na rzece są dwa, a mianowicie: przy w. Czirkiej i w m. Czir-Jurt. Znany jest tylko jeden bród przy w. Kazanej.

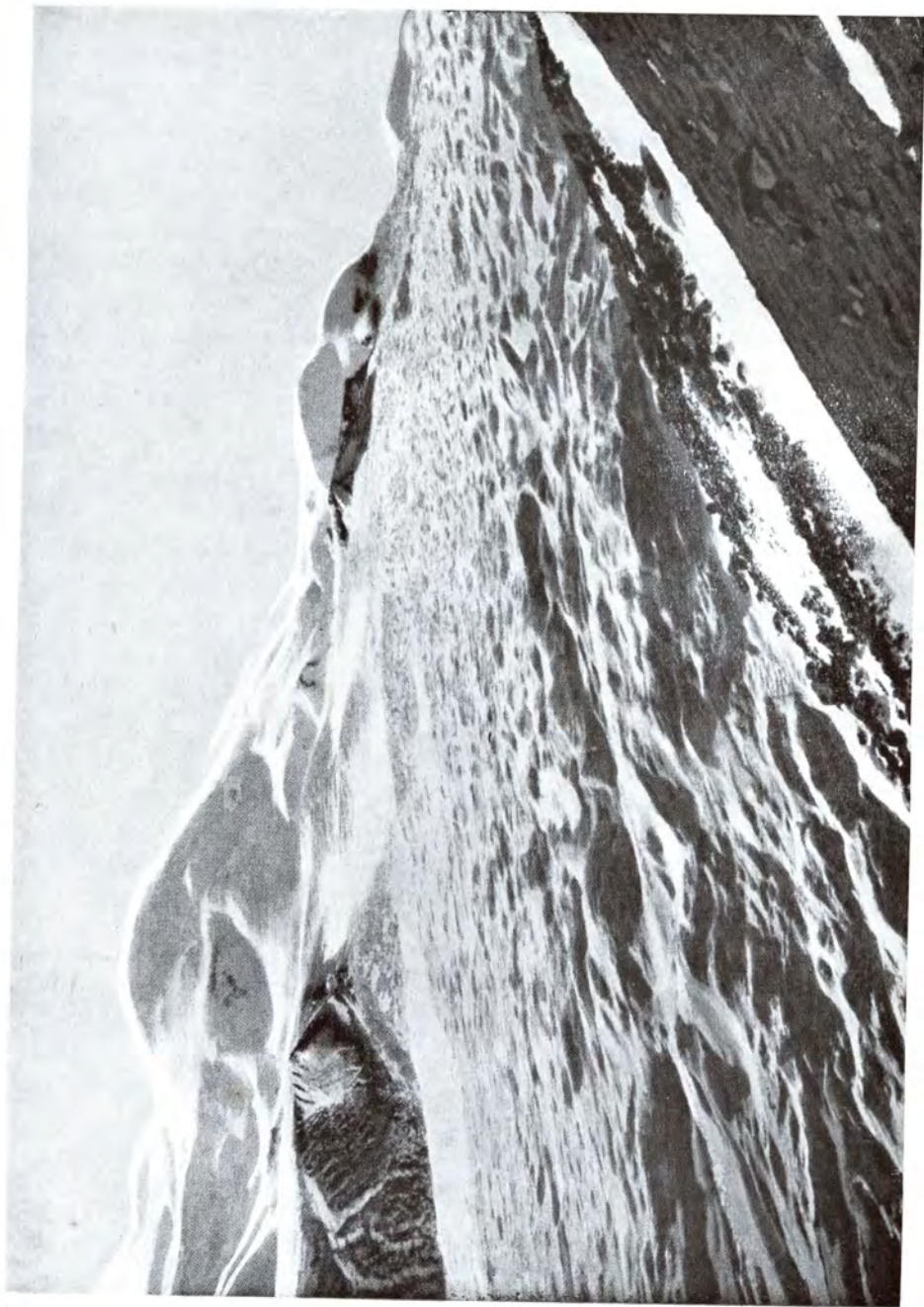
Na wiosnę rz. Sułak rozlewa się gwałtownie, znosząc często nawet przybrzeżne wioski.

Rzeka Samur bierze początek koło szczytu Guton głównego grzbietu i płynie najpierw w kierunku południowo-wschodnim aż do m. Achty, poczem skręca na wschód i północny-wschód. Poniżej w. Suchuł rozchodzi się na dwie, a dalej na kilka odnóg, które już osobno wpadają do morza Kaspijskiego. Górny bieg rzeki ma charakter rzek górskich. Brodów jest na rzece dużo. W dolnym biegu odnogę rzeki przecina linja kolejowa.

Dalej na południe od rzeki Samura, aż do południowo-wschodniej granicy północnego Kaukazu, spotykamy dużo rzek wypływających z północnych zbocz głównego grzbietu, z których każda z osobna nie ma dużego znaczenia, lecz wzięte razem tworzą system wodny, nawadniający cały obszar, a zarazem mający znaczenie pod względem wojskowym, jako cały szereg drobnych przeszkód.

Na południowym Kaukazie mamy następujące większe rzeki, zasługujące na uwagę:

Rzeka Bzybi, która bierze początek od szczytu Psysz i płynie w kierunku południowo-zachodnim, wpadając do morza Czarnego koło w. Picunda. Rzeka ta ma charakter górskiej rzeki o wysokich zale-

Okolice miasta Kisłowodzka. Lodowiec Małkiński i góra Elbrus.

sionych i małodostępnych brzegach. Jedyne most przez rzekę znajduje się przy w. Koldochwara.

Rzeka Kodori (95 klm. długości) bierze początek koło szczytu Gwandra (głównego grzbietu) i płynie w kierunku południowo-zachodnim, przez większą część głębokiej Cebeldińskiej kotliny. Dalej przedziera się pomiędzy skałami, wypływa na równinę i wpada do morza Czarnego przy przystani Kodorskiej. Posiada kilka przepraw i dogodnych brodów, zwłaszcza przy niskim stanie wody.

Rzeka Ingura (198 klm. długości) bierze początek od szczytu Ajlama. Początkowo na przestrzeni 60 klm. przepływa przez Swanecki wąwóz, a dalej przedzierając się pomiędzy Swaneckim a Kodorskim grzbietami, wypływa na równinę i przy m. Anaklja wpada do morza Czarnego, przecinając wszystkie drogi z m. Sochumi do m. Oczemcziri i m. Zugdidi. Rzeka posiada kilka przepraw i brodów.

Rzeka Rioni (297 klm. długości) bierze początek na wsch. od szczytu Pasis-mta. Górny jej bieg na przestrzeni 100 klm. przecina Górno-Rionski i Raczyński wąwozy. Dalej od w. Alpaki do w. Amagleba płynie w kierunku południowym i koło m. Kutaisi wypływa na równinę, przecinając wszystkie drogi, idące z Czarnomorskiego rejonu do m. Tpilisi. Poniżej ujścia dopływu Kwiriła, koło w. Warciche, rzeka skręca na zachód, traci charakter górskiej rzeki, wzrasta (50 — 220 mtr. szesokości i 1 — 6½ mtr. głębokości), dzieląc w ten sposób nadbrzeże morza Czarnego na dwie części i utrudniając pomiędzy nimi komunikację. Do morza Czarnego wpada przy porcie Poti.

W dolnym biegu rzeki brzeg jej jest bagnisty, pokryty lasami i krzakami. Mosty znajdują się w m. Kutaisi (trzy), przy st. Rioni (kolejowy), przy st. Samtredi (kolejowy) i w m. Poti (trzy). Prócz tego jest bardzo dużo promów przy ważniejszych zaludnionych punktach.

Z dopływów rzeki Rioni należy wymienić, z lewej strony rzekę Kwiriłę (126 klm. długości) z dopływem Dzieruła i Chanis-cchali, z prawej zaś strony — rzekę Cchenis-cchali (205 klm. długości), która bierze początek w południowych zboczach szczytu Pasis-mta. Ostatnia przechodzi w górnym biegu przez Leczhumski wąwóz, potem przecina Leczhumski grzbiet i koło w. Chuncy wypływa na gęsto zaludnioną Kutaiską równinę. Wpada ona do rz. Rioni koło w. Orpiri, przecinając wszystkie drogi idące na wschód do m. Kutaisi.

Rzeka Supsa, bierze początek od szczytu Mepis-ccharo (w wschodniej części Adżarskich gór) i płynie w kierunku północno-zachodnim, wpadając do morza Czarnego na zachód od w. Supsy. Brzegi rzeki są przeważnie pokryte krzakami i lasami, dolny bieg jej jest bagnisty.

Rzeka Czorochi bierze początek na terytorjum Turcji, z Pontyjskiego grzbietu i tylko w dolnym swoim biegu należy do Kaukazu. Dolny bieg rzeki, tak samo zresztą jak i cała rzeka, ma charakter rzeki górskiej o bardzo bystrym prądzie, dużej ilości wody i urwistych brzegach. Doliną rzeki ciągnie szosa z m. Batumi do m. Ardanucz.

Z dopływów Czorochi (z prawej strony) należy wymienić: 1) rz. Adżaris-cchali, która wypływa ze zbocza Arsijańskiego grzbietu, z górzystemi i zalesionymi brzegami. Wzdłuż tej rzeki ciągnie się szosa z m. Batumi do m. Achalciche, 2) rz. Maczachel i 3) rz. Imerchewi, z dopływami Ardanuczem i Olty-czaj, które płyną w głębokich i wąskich wąwozach wśród zarośniętych brzegów. Aczkolwiek nie są głębokie i szerokie, przedstawiają poważną przeszkodę do przebycia.

Rzeka Mtkwari (Kura) *) bierze początek w bagnistych terenach na północny-wschód od m. Karsa, płynie na początku przez Gelską równinę w kierunku na północny-zachód, opływa zachodnie i północno-zachodnie zbocza Ułgarskiego grzbietu, a potem biorąc kierunek północno-wschodni, przepływa przez Ardagańską równinę. Koło m. Chertwisi skręca na północny-zachód, przepływa koło m. Achalciche, gdzie skręca na północny-wschód, dalej płynie przez Borzomski wąwóz (30 klm. długości), poczem biegnie na wschód do m. Gori. Od m. Gori rzeka przyjmuje kierunek południowo-wschodni, przepływa przez m. Tpilisi, dalej około północno-wschodniego podnóża gór Małego Kaukazu aż do m. Gandza, skąd wypływa na stepowe równiny, zwalniając bieg i koło w. Dzewata przyjmuje największy swój dopływ Araks, poczem raptownie skręca na południe i dwiema odnogami wpada do morza Kaspijskiego, tworząc deltę, tak zw. Solańską wyspę.

Długość rzeki Mtkwari wynosi blisko 1325 klm., szerokość zaś dochodzi pod m. Tpilisi do 45—65 mtr., a w dolnym biegu do 165 mtr.

Brzegi rzeki są miejscami niskie i dogodne, miejscami zaś urwiste i skaliste. Głębokość jej podczas suchej pory roku jest mała, w porze deszczowej i na wiosnę zwiększa się znacznie, utrudniając przepływy.

*) Tiurey nazywają Kiur.

Mostów jest w górnym i średnim biegu rzeki dużo. Tak samo b. dużo jest promów i przepraw, przy więcej zaludnionych ośrodkach.

Z dopływów rz. Mtkwari mają większe znaczenie: z lewej strony:

- a) rzeka Koblian-czaj z dopływem Poschow-czaj, który przepływa przez Achałcyską równinę;
- b) rzeka Liachwa, która płynie przez bogatą Gorijską równinę;
- c) rzeka Aragwa, doliną jej przechodzi znana Wojenno-Gruzińska Droga;
- d) rzeka Iora z dopływem Ałazani, nawadniająca najbogatsze doliny i równiny Kachetji;
- e) rzeka Geokczaj;
- f) rzeka Gerdyman-czaj.

Z prawej strony:

- a) rzeka Ałgeta;
- b) rzeka Chrami z dopływem Borczało;
- c) rzeka Akstafa;
- d) rzeka Terter, która płynie początkowo w dzikich górskich wąwozach, ma bystry prąd, wypływając zaś w pobliżu Mtkwari na równiny — zmniejsza bieg i nawadnia bogate sąsiednie obszary;
- e) rzeka Araks, którą rozpatrzemy osobno, ze względu na jej znaczenie dla Kaukazu.

Rzeka Araks (długości na terytorjum Kaukazu 900 klm.) najważniejszy dopływ rz. Mtkwari, bierze początek na terytorjum Turcji, w górach na południe od m. Erzerumu. Najpierw płynie Pasińską doliną, którą przechodzą najlepsze drogi z m. Erzerumu w kierunku m. Kars, zachowując naogół kierunek północno-wschodni. Koło m. Kagyzman skręca na wschód aż do ujścia rzeki Arpa-czaj, a dalej płynie w kierunku południowo-wschodnim przez Eriwańską równinę do pogranicza Persji. Rzeka ciągnie się dalej wzdłuż granicy Perskiej do w. Karadonły, skąd skręca na północ-wschód i wpada do rzeki Mtkwari koło w. Dżewata.

Rzeka ta w górnym swym biegu przepływając przez Pasińską dolinę ma niskie brzegi; poczynając od m. Karakurt do ujścia rzeki Arpacza-czaj, mija podnóże gór Agri-dag i płynie górskim wąwozem o wysokich i stromych zboczach. Dalej wypływa na Eriwańską równinę, o 60 klm. długości i 20 klm. szerokości, gdzie jest wykorzystana w celu sztucznego nawodnienia, dzięki któremu równina ta staje się nadzwyczaj urodzajną i gęsto zaludnioną. Od ujścia rz. Zanga do m. Nachiczewań brzegi są niskie, Araks bowiem prze-

plywa tu przez dolinę o szerokości 10 — 20 klm., dalej płynąc do m. Dżulfa wąskim wąwozem. Do m. Asłanduz, za m. Dżulfą, brzegi są strome i rzeka płynie wąwozem. Nieco dalej góry znikają i rzeka wypływa na olbrzymią nizinę, którą ciągnie się aż do rz. Mtkwari.

Szerokość rzeki waha się pomiędzy 20 — 90 mtr., około m. Orudubada dochodzi ona do 150 mtr. Głębokość rzeki do m. Asłanduz 1 — 1½ mtr., wszędzie możliwa do przejścia w bród, poniżej zaś m. Asłanduz 4½ mtr. i więcej.

Z dopływów Araksa należy wymienić

- a) rzekę Arpa-czaj z dopływem Kars-czajem, które nawadniają Karską i Leninakańską równinę,
- b) rz. Abaran-czaj, która bierze początek na wschód od szczytu Ałagez i nawadnia Eriwańską równinę,
- c) rz. Zanga, wypływającą z jeziora Gokeza i płynącą na południe przez Eriwańską równinę. Tą doliną przechodzi szosa z m. Eriwań do m. Delizan.
- d) rz. Wschodni Arpa-czaj, która wypływa z Zangezurskiego grzbietu,
- e) rz. Nachiczewań-czaj,
- f) rz. Akiara.

Rzeka Pirsagat bierze początek we wschodniej części szczytu Baba-dag (główny grzbiet) i ciągnie się w kierunku południowo-wschodnim. Po minięciu w. Karawan-Saraj i w. Owsagi, ginie w nizinnych i błotnistych brzegach morza Kaspijskiego.

Rzeka Dżengi-czaj bierze początek koło szczytu Dubrar (główny grzbiet) ciągnie się w kierunku południowo-wschodnim i wpada do morza Kaspijskiego na północ od w. Sumgajt. Rzeka ta przecina wszystkie drogi, obchodzące główny grzbiet od wschodu, z północnego Kaukazu do m. Baku.

2. Jeziora i bagna.

Kaukaz ma naogół liczne jeziora i duże bagniste obszary. Na północnym Kaukazie duża ilość jezior i rozległych bagien da się wytłumaczyć tem, że niegdyś cały ten obszar był dnem morza Kaspijskiego.

Na południowym Kaukazie są jeziora przeważnie wulkanicznego pochodzenia, w szczególności na tak zwanem Zakaukaskiem płaskowzgórzu, gdzie jest ich bardzo dużo.

Z jezior północnego Kaukazu zasługuje na wymienienie grupa solankowych, w górnym i średnim biegu rzeki Manycza zajmująca obszar długości 125 klm, i szerokości od 5 do 25 klm. Jeziora te są

połączone między sobą rzeczkami i tworzą wraz z nimi cały szereg limanów, przez które jest trudne przejście nawet w lecie.

Bardo dużo niewielkich jezior spotykamy na przykaspiskiej równinie, w dolinach rzek Tereka, Kумы i wzdłuż brzegu morza Kaspickiego. Woda jest w nich słona i nie nadaje się do użytku.

W dolinach rzek Sułaka, Tereka i Kумы, spotykamy zalane wodą bagniste obszary, powstałe wskutek wylewu rzek i przedstawiające poważne przeszkody do przeprawy.

Dużo takich obszarów ma dolina rz. Kubani, wzdłuż lewego brzegu, poniżej ujścia rzeki Łaby; większe obszary bagniste występują pomiędzy rzekami Łabą i Bielaja, pomiędzy rzekami Psysz i Psekupsa i dalej na zachód. Poniżej stancyi Elizawetińska oba brzegi rzeki Kubani są bagniste i tworzą olbrzymią bagnistą, niziną równinę z jeziorami i limanami, o długości do 120 klm. a szerokości od 30 do 100 klm., stale zalane wodą, gęsto zarośnięte trzcina i sitowiem, a które są bardzo trudne do przebycia.

Na południowym Kaukazie są następujące jeziora:

a) *Jezioro Paleostomi*, położone blisko brzegu Czarnego morza, na południowy-wschód od m. Poti, które okrążone jest bagnistym, gęsto zarośniętym, stale zalanym wodą, i zupełnie niezaludnionym obszarem, leżącym na obu brzegach rzeki Rioni i rz. Piczori, która wpada do jeziora.

Obszar ten, tworzący równoboczny trójkąt — o boku 30 klm. długim, przedstawia bardzo poważną przeszkodę do działań wojennych w tym rejonie.

b) *Jeziora Zakauskaskiego płaskowzgórza*, do których należą: Tabis-cchuri, Toparawań, Tuman-gel, Madatapińskoje, Arpa-gel, Chanczały-gel, Chozapin, Czaldyr-gel, zajmują ogółem do 80 klm. kw. powierzchni, oraz dużo innych małych jezior i zalanych zabagnionych obszarów, rozmaitej wielkości. Jeziora te powstały dzięki zalewom poszczególnych kotlin, pomiędzy wzgórzami wulkanicznego pochodzenia.

c) *Jezioro Gokcza (Sewan)*, największe jezioro całego Kaukazu, położone na wysokości 1925 mtr., ma 72 klm. długości i 30 klm. szerokości, 1413 klm.² powierzchni. Jezioro to zamknięte jest ze wszystkich stron górami, które stromo opadają do jeziora, pozostawiając wzdłuż brzegu zaledwie wąski, równinny pas. Tylko południowo-wschodnia część tego pasa ze względu na większą jego szerokość, jest gęsto zaludniona. Jezioro to jest bardzo bogate w różnego gatunku ryby.

d) *Jeziora Karabaskiego płaskowzgórza*, na które składa się bardzo duża ilość małych jezior, rozrzuconych w kotlinach płaskowzgórza wulkanicznego pochodzenia.

e) *Jeziora dolnego biegu rzeki Mtkwari*: Bachtiub-gel, Tochrowar-gel, Achczala-gel, które wraz z zalaniami i bagnistymi obszarami brzegów rzeki Mtkwari tworzą rejon bardzo trudny do przebycia.

Zabagnione obszary spotykamy również poniżej w. Sejdlar, na prawym brzegu rz. Mtkwari, która tworzy niziną równinę.

Na północ od rz. Mtkwari pomiędzy dopływami Adczigon-czaj i Pirsagat, wszystkie dopływy wychodzące z południowych zboczy głównego grzbietu w dolnym biegu giną w równinnych obszarach, szeroko zalewając je i stwarzając w ten sposób dość poważną przeszkodę dla komunikacji.

3. Morze Azowskie.

Morze Azowskie odgranicza Kaukaz na północnym zachodzie od ujścia rzeki Jeja do morza Czarnego, z którym łączy się Kerczeńską cieśniną o długości 40 klm. i szerokości 12 klm.

Kerczeńska cieśnina, chociaż ma tak dużą szerokość, jest dostępna do przejścia większych okrętów tylko na szerokości 700 — 800 mtr., a przy wejściu do morza Azowskiego zaledwie na 50 mtr., gdyż najeżona jest skałami, sięgającymi daleko w głąb morza.

Na wschodzie Kerczeńska cieśnina tworzy tak zwaną Tamańską zatokę do $4\frac{1}{2}$ mtr. głębokości. Głębokość morza Azowskiego dochodzi do 12 mtr., bliżej brzegów zmniejsza się znacznie. Wschodni brzeg morza tworzy naogół dużo limanów i zatok.

Koło m. Temriuk leży Kurczański liman, dalej zaczyna się znany, przeszło 100 klm. pas nizinny, pokryty jeziorami, limanami i bagnami, wzdłuż ujścia rz. Kubani i Protoki. Nizina ta kończy się Achtarskim limanem, który przy brzegu ma tylko $1\frac{1}{4}$ mtr. głębokości. Większa głębokość występuje dopiero na 5 — 15 klm. od brzegu.

Koło st. Achtarskaja jest przystań, do której mogą przybijać tylko okręty o 2,3 mtr. maksymalnym zagłębieniu. Na północy tworzy morze dużą Jejską zatokę zamkniętą od wiatrów, byłaby ona bardzo dogodną, gdyby niezbyt mała jej głębokość, do zatoki tej mogą zawijać tylko okręty o zagłębieniu do 1.8 mtr.

Azowskie morze nie nadaje się naogół wskutek małej głębokości do żeglugi dla dużych okrętów, jedynie tylko kanonierki i małe pancerniki mają tam możliwość manewrowania. Z tego powodu też, z punktu widzenia wojskowego, Azowskie morze nie ma większego znaczenia.

4. Morze Czarne.

Morze Czarne stanowi zachodnią granicę Kaukazu od cieśniny Kerczeńskiej do granicy tureckiej, przy ujściu rzeki Czorochoi na długości 670 klm.

Brzeg morza ciągnie się prawie prostą linią, bez zatok i dogodnych dla postoju okrętów naturalnych portów. Na północy do m. Sochumi, brzeg morski jest wysoki, skalisty i zalesiony, na południu natomiast — niski, miejscami bagnisty.

Głębokość morza dochodzi przy brzegu do 10 mtr., dalej znacznie wzrasta, nawet na niewielkiej od brzegu odległości.

Z portów zasługują na uwagę, jako mające największe znaczenie: Noworosijski, Potijski i Batumski.

Noworosijska zatoka ma do 13 klm. długości, 5 klm. szerokości (do 40 klm.² powierzchni) i 14½ głębokości. Port znajdujący się przy m. Noworosijsk (Gemess) ma 400 mtr. szerokości i do 10 mtr. głębokości. Brzegi zatoki są górzyste, w szczególności południowy, wschodni zaś jest urwisty i bardzo niedogodny dla działań desantowych. Noworosijska zatoka uchodzi za jedną z najlepszych na Czarnym morzu, ma tylko tę niedogodność, że otwarta jest na działania północno-wschodnich wiatrów, które tam panują, co nadzwyczaj utrudnia okrętom wjazd do zatoki.

Potijski port jest sztuczny. Ma doskonale urządzenia portowe do przyjęcia okrętów, lecz jest niewielki i dla dużych jednostek morskich nie nadaje się. Tak samo jest tu bardzo utrudniony wjazd do portu przy panujących tam wiatrach północno-wschodnich.

Batumski port jest naturalny, ma dużą głębokość przy brzegach i doskonale nadaje się do przyjęcia wielkich okrętów, nawet przy samym brzegu.

Oprócz tych portów są jeszcze miejsca, gdzie okręty mogą przy dobrej pogodzie podejść stosunkowo blisko do brzegu, jak naprzykład w m. m. Tuapse, Soczi, Gagri, Gudauti, Sochumi i Oczemeziri. W wszystkich tych miejscach spotykamy urządzenia portowe dla niedużych okrętów.

Naogół brzeg Czarnego morza nadaje się do działań desantowych. Jeżeli miejscami trudno jest podejść do samego brzegu, to odległość, na której okręt jest zmuszony zatrzymać się, jest przeważnie niewielka i wysadzenie desantu zapomocą łodzi, nie jest związane z większymi trudnościami.

Morze Czarne ma olbrzymie znaczenie dla całego ekonomicznego życia Kaukazu, gdyż łącząc się z morzami Marmara i Śródziemnym, otwiera dla Kaukazu światowe morskie drogi.

5. Morze Kaspijskie.

Kaspijskie morze stanowi granicę Kaukazu od wschodu, od ujścia rzeki Kumy do granicy Perskiej, prawie na długości 370 klm. Na tej długości morze tworzy dwie duże zatoki: Agrachańską — przy ujściu rz. Terek i Kizil Agaczską — przy ujściu rz. Mtkwari, które będąc niedogodne dla żeglugi, nie mają żadnego znaczenia i wcale nie są wykorzystane.

Głębokość morza naogół jest duża, ale ma sporo mielizn i podwodnych skał. Pomiędzy ujściami rzek Kumy i Tereka, głębokość morza w odległości 20 klm. od brzegu dochodzi zaledwie do $6\frac{1}{2}$ mtr., a bezpośrednio przy brzegu do 3 mtr.

Na północnem wybrzeżu okręty mogą zawijać jedynie do portu Szamil-Kała (Machacz-Kała). Port ten jest sztuczny, zabezpieczony dwoma tamami, bardzo dobrze urządzone technicznie, ale niezawsze można do niego wpłynąć, w szczególności zimą, gdyż panujące tam wiatry zanoszą do portu kry lodowe.

Dalej na południe najdogodniejszym portem jest Bakiński.

Oprócz tych portów jest jeszcze kilka miejscowości, posiadających nieduże urządzenia portowe umożliwiające ładowanie okrętów, jak na przykład w m. m. Serebriakowskaja, Derbent, Lenkorań i Astara.

Droga Wojenno-Gruzynska w rejonie wsi Kobi.

IV. KLIMAT.

Pod względem klimatu Kaukaz przedstawia dużą różnorodność. Wpływają na to sąsiednie morza oraz wysokie, przecinające go grzbiety górskie. Klimat płn. Kaukazu naogół jest umiarkowanie ciepły, chociaż we wschodniej części ma cechy kontynentalne.

W rejonie przyazowskim średnia temperatura dochodzi latem do 22° C, zimą zaś do —3° C. Duży wpływ na temperaturę mają panujące tu wiatry, które powodują bardzo raptowne jej zmiany. Klimat tego rejonu jest zdrowy, z wyjątkiem bagnistej i nizinnej przybrzeżnej równiny.

Dalszy środkowy rejon płn. Kaukazu, obejmujący Stawropolską równinę i płn. odnogi głównego i bocznego grzbietów oraz Dagestan, posiadają korzystne warunki klimatyczne; na równinach jest cieplej, w górach zimniej oraz więcej obfite opady. Najwięcej opadów mamy w maju, czerwcu i lipcu, najmniej w styczniu, lutym i listopadzie.

Klimat Przykaspjskiego rejonu ma charakter kontynentalny. Otwarty stepowy teren, bez gór, lasów i rzek, powietrze suche i mała ilość opadów przy przeważających suchych wiatrach, powodują raptowne zmiany temperatury. Lato ma średnią temperaturę +40°C, zima —40°C.

Klimat płdn. Kaukazu jest cieplejszy aniżeli płn. Kaukazu, gdyż chroni go od zimnych wiatrów wysoki główny grzbiet. Wyjątek stanowi Zakaukaskie płaskowzgórze, mające kontynentalny klimat.

Zakaukaski kraj, który ciągnie się na dużej przestrzeni od morza do morza, ulega wpływom rozmaitych wiatrów, dzięki czemu ma niejednakową ilość opadów rocznie, oraz różnorodny klimat.

Naogół średnia roczna temperatura jest wysoka i zmniejsza się na południe, zwiększa się zaś przy brzegach Czarnego i Kaspjskiego mórz. W szczególności dużą różnicę wykazuje średnia temperatura

zimy: w części środkowej dochodzi ona do $+ 10^{\circ} \text{C.}$, a na zachodzie do $+ 6^{\circ} \text{C.}$ W Czarnomorskim rejonie zimy prawie niema.

Różnią się bardzo między sobą poszczególne okręgi Zakaukaskiego kraju pod względem ilości opadów. W Czarnomorskim rejonie dochodzą one do 1500 mm, w m. Batumi—do 2358 mm, w m. Lenkorań—do 1343 mm, w środkowych zaś rejonach zmniejszają się w kierunku ku wschodowi. Tłumaczy się to tem, że Suramski grzbiet zatrzymuje chmury z zachodu, Tałyszyńskie góry ze wschodu, a środkowa część Zakaukazia, jako pozbawiona chmur, odbiera mało opadów z wyjątkiem Ałazańskiej doliny, która ma w sąsiedztwie śnieżny łańcuch głównego grzbietu. Wywołuje to w Tpiliskim rejonie raptowne zmiany temperatury, w szczególności na wschodzie, oraz stwarza bardzo łagodny klimat w Czarnomorskim rejonie, czarnomorskie wiatry bowiem łagodzą różnicę między zimą i latem.

Zakaukaskie płaskowzgórze, mające dużą wysokość, opasane wysokimi łańcuchami gór, broniącemi dostępu chmurom, ma klimat zimny i kontynentalny, pogłębiający się w kierunku z płnc.-zach. na płdn.-wsch. i rozciągający się dalej na Karabaskie płaskowzgórze.

V. KOMUNIKACJE.

1. Drogi żelazne.

Linje kolejowe płnc. Kaukazu naogół dość liczne, są rozmieszczone nierównomiernie i grupują się przeważnie w płnc. zach. jego części. Na tym obszarze sieć kolejowa może w zupełności zadość uczynić wymaganiom przewozowym w razie działań wojennych.

Na płnc. Kaukazie długość linii kolejowych wynosiła 1.I. 1931 r. 4534 klm. Przechodzą tam następujące linje kolejowe:

1. Z Rostowa w kierunku do st. Kuszczewska — Tichoriecka — Kropotkin — Armawir — Niewinnomysska — Mineralnyje Wody — Prochladnaja — Bestan — Suncz-Kała — Szamil-Kała (Machacz-Kała) — Derbent — Baku (1270 klm.) z odnogami:

a) st. Kuszczewska — Starominska — Timoszewska — Krasnodar (Ekaterinodar), od której odchodzą:

1) st. Timoszewska — st. Primorsko-Achtarska,

2) st. Timoszewska — st. Krymska — st. Noworossijsk (Gemes).

b) st. Pawłowska — Starominska — Jejsk.

c) st. Kropotkin — Krasnodar (Ekaterinodar).

d) st. Kropotkin — Stawropol (Szet-Kała) — Pietrowskoje — Diwnoje, od której odchodzą:

1) st. Stawropol (Szet-Kała) — Armawir,

2) st. Pietrowskoje — Błagodarnoje.

e) st. Armawir — Kurgannaja — Bieloreczinska — Tuapse, od której odchodzą:

1) st. Kurgannaja — Łabinska

2) st. Bieloreczinska — Majkop.

3) st. Kabardinska — Apszeronska.

f) st. Niewinnomysska — Batał-Pasza (Batałpaszyńsk) — Teberda (część w budowie).

- i) st. Mineralnyje Wody — Besz-tau (Piatigorsk) — Kizłowodsk z odnogą na Zeleznowodsk.
- k) st. Kum-Kała (Gieorgiewsk) — Prikumsk.
- l) st. Kum-Kała (Gieorgiewsk) — Nieżłobnaja.
- m) st. Prochładnaja — Maz-Dek — Uzłowaja — Kiził-Jar (Kizlar) z odnogą ze st. Uzłowaja do st. Gudermes (z Kiził-Jara do Staro Serecznaja w budowie).
- n) st. Kotliarewskaja — Nalczyk.
- o) st. Darg-Koch — Ałagir.
- p) st. Besłan — Terk-Kała (Władykaukaz).
- r) st. Szamchał — Temir-Chan-Szura (Bujnaks).

2. *Ze Stalingradu (Carycyn) w kierunku do st. Salsk — Tichorieckaja — Krasnodar — Noworosijsk (Gemes) 805 km.*

Na południowym Kaukazie (Zakaukazie) sieć dróg żelaznych jest stosunkowo słabo rozwinięta i ogólna ich długość wynosiła dn. 1.I. 1931 r. 2178 klm. Przechodzą tam następujące linje kolejowe:

1. *Noworosijsk (Gemes) — Tuapse — Soczi — Sochumi — Zugdidi — Achal Senaki* (od m. Adler do m. Oczemcziri w budowie), łącząca południowy Kaukaz z północnym.

2. *Poti — Achal Senaki — Samtredi — Rioni — Szorapani — Chaszuri (Stalinisi) — Tpilisi — Aliat — Baku* (827 klm) z odnogami:

- a) Samtredi — Batumi (105 klm), z odnogą st. Notanebi — Osurgeti.
- b) Rioni — Kutaisi — Tkwibuli (52 klm).
- c) Szorapani — Saczcheri.
- d) Chaszuri (Stalinisi) — Bordzomi — dalej wąskotorowa do Bakuriani.
- e) Tpilisi — Gurdzaani z odnogami na Signachi*) i Teławi.
- f) Aljat — Agały (dalej do Dżulfy w budowie).

3. *Tpilisi — Gumry (Leninakan) — Ułuchanłu — Dżulfa* (550 klm) dalej do Tebryza (Persja) z odnogami:

- 1. Gumry (Leninakan) — Kars — Sarykamysz (Turcja) do Erzerumu,
- 2. Ułuchanłu — Eriwań (8 km).

2. Drogi wodne.

Drogami wodnymi na Kaukazie są pograniczne morza, które odgrywają pod tym względem dużą rolę.

*) Z Signachi do Baku kolej projektowana.

Co do rzek, to ze względu na ich charakter górski, komunikacja nie jest możliwa za wyjątkiem:

Rz. Kubań, gdzie żegluga objęta jest częścią od m. Krasnodara (Ekaterinodara) do m. Temriuk, rz. Rioni od m. Poti do m. Orpiri — komunikacja ta w ostatnich czasach nie była wykorzystana, rz. Mtkwari, która nadaje się do komunikacji tylko od m. Ewłach do ujścia.

3. Drogi gruntowe.

Wskutek wielkich przeszkód terenowych, Kaukaz posiada stosunkowo słabo rozwiniętą sieć dróg gruntowych. Przechodzą one przeważnie z wyjątkiem płnc. zach. części północnego Kaukazu dolinami górskich rzek, często zarośniętych lasem, tworząc bardzo niebezpieczne przejścia w czasie działań wojennych i wymagają dużego zabezpieczenia dla zapewnienia komunikacji.

Drogi Kaukazu są naogół dla komunikacji mało dogodne. Na północnym Kaukazie w szczególności w półnc. zach. jego części szos prawie niema; kołowe drogi ciągną się czarnoziemnymi glebami, w które obfituje ten rejon, wskutek czego są nadzwyczaj uciążliwe i trudne do przebycia w deszczowe pory roku oraz przy większych, raptownych opadach. Na nizinnych równinach Przykaspijskiego kraju i morza Azowskiego, w deszczową porę roku i przy wylewach rzek, drogi są zalewane, nie nadając się zupełnie do komunikacji. Na pozostałym obszarze Kaukazu drogi przechodzą przez teren górzysty, przeważnie wąwozami, mają duże spady i wzniesienia, co bardzo utrudnia komunikację. Spotyka się często miejsca, w których zepsucie drogi może uniemożliwić komunikację na dłuższy okres czasu.

Mosty, z małymi wyjątkami, są drewniane, bardzo prędko i często ulegają uszkodzeniom, wskutek rozlewów górskich rzek oraz wartkich i rwących prądów.

Na północnym Kaukazie mamy następujące drogi kołowe:

1. *Rostów — Kuszczewska — Nowopokrowska — Uspenska — Stawropol (Szet Kała) — Siergijewka — Sablinskoje — Nowogrigorjewskoje — Otkaznoje — Ekaterinogradskaja — Maz-Dek — Nikołajewskaja — Szelkozawodskaja — Chasaw Jurt — Temir-Chan-Szura (Bujnaks) — Kara-Budach-Kent — Deszlagar — Kaja-Kent — Derbent — Kuba — Baku.*

Droga ta wchodzi na obszar Kaukazu koło w. Kuszczewska, gdzie istnieje przeprawa przez rzekę Jeja i przechodzi przez pagórkowaty teren, z dość uciążliwymi spadkami i wzniesieniami, aż do m. Maz-Dek. Na odcinku tym mamy 15 przepraw przez rzeki. Dalej idzie droga doliną rz. Terek aż do w. Szelkozawod-

skaja, gdzie przecina rz. Terek (drewniany most); następnie prowadzi terenem gliniasto-piaszczystym, nadzwyczaj ciężkim do przebycia w deszczową porę roku, przecina dużą ilość odnóg rz. Aksaj oraz rz. Sułak i dochodzi do m. Temir-Chan-Szura po przez płnc. wsch. odnogi głównego grzbietu. Dalej droga zaczyna spadać do przybrzeżnej równiny, a przecinając różne rzeki w 12 miejscach, dochodzi do m. Derbentu, skąd ciągnie się do m. Baku wzdłuż brzegu morza, trochę oddalając się od niego w pobliżu m. Kuby. Tak zatem droga ta okrąża główny grzbiet od wschodu, przecinając bardzo dużo rzek i rzeczek, wypływających z jego wschodnich odnóg.

Od tej drogi odchodzi łącząca:

m. Temir-Chan-Szurę z m. Szamil-Kała (Machacz-Kała), 51 klm długości b. dobra szosa.

2. *Jejsk — Staroszczerbinowskaja — Starominskaja — Pawłowska — Tichorieck — Temiżbekska — Armawir — Barsukowska — Niewinnomysskaja — Betomeczetskaja — Batał-Pasza (Batałpaszyńsk) — Suworowska — Kum-Kała (Gieorgijewsk) — Ekaterinogradskaja.*

Droga ta łączy port Jejsk z krajem, i biegnie brzegiem zatoki do w. Staromińskiej. Następnie ciągnie się poprzez teren falisty, przecinając kilka rzek i strumyków do w. Temiżbekska, gdzie wchodzi na górzysty brzeg rz. Kubani. W deszczową porę jest bardzo uciążliwa. Przecinając kilka dopływów rz. Kubani i dwa razy rz. Kubań, od m. Batał-Pasza (Batałpaszyńska) wychodzi na dział wodny pomiędzy rzekami Kubanią a Kumą. Po przejściu kilku rzek, koło w. Kangły wychodzi droga na dolinę rz. Kumy, którą biegnie prawie do m. Kum-Kała i przy w. Ekaterinogradzkaja łączy się z drogą N. 1, poprzednio przecinając rz. Kumę i jej prawe dopływy.

3. *Staroszczerbinowskaja — Nowominskaja — Kanewska — Perejasłowska — Rogowska — Nowonieżesteblijewska — Sławianska — Andrejewska — Temriuk — Tamanskaja:*

Droga ciągnie się po gliniastej glebie, przecinając kilka rzek i strumyków; od w. Nowomińska do w. Briuchoweckaja droga idzie równolegle do kolei, a dalej dwa razy ją przecina. Koło m. Nowonieżesteblijewska wchodzi ona na przyazowską bagnistą nizinę, przecina dwa razy dopływy rz. Kubani przed w. Sławianska i po przejściu bagnistej delty rz. Kubani, koło w. Kurczanskaja wychodzi na suchy teren. Koło m. Temriuk przecina jedną z odnóg rz. Kubani i wychodzi pomiędzy morzem a jeziorem na wzniesienie,

którem ciągnie się do w. Tamanskaja. Droga ta jest bardzo uciążliwa w deszczową porę roku.

4. *Sławianskaja—Iwanowskaja — Krasnodar (Ekaterinodar)— Uśc Łabinskaja — Tenginskaja — Petropawłowskaja — Michajłowskaja — Łabinskaja — Woznesenskaja — Besskorbnaja — Poputnaja — Otradnaja — Batał-Pasza (Batałpaszysk) — Esentuki — Besz-Tau (Piatigorsk) — Zolskij — Baksan — Nalczyk — Kotliarewskaja — Beslan — Terk-Kała (Władykaukaz) — Bazorino — Suncz-Kała (Groznyj) — Gudermes — Chasaw-Jurt.*

Droga ta przecina kilka odnóg delty rz. Kubani i ciągnie się początkowo bagnistym terenem, następnie suchym obszarem i po przecięciu jednej rzeczki dochodzi do m. Krasnodara (Ekaterinodara). Od m. Krasnodara do w. Uśc Łabinskiej droga biegnie wysokim brzegiem rz. Kubani równolegle do kolei. Koło w. Uśc Łabinskaja przecina rz. Kubań i wychodzi na górzysty brzeg rz. Łaby. Do w. Woznesenskaja przecina cztery rzeczki i przechodzi u podnóża pasma gór. Od tego miejsca zaczynają się duże wzniesienia i spadki. Droga przecina doliny kilku małych rzeczek, zaś koło w. Otradnaja, rz. Urup, a dalej rz. Zelenczuk, rz. Kubań i wychodzi na górzysty brzeg rz. Kubani. Koło w. Belomeczetskaja łączy się z drogą N. 2, biegnąc wspólnie aż do w. Suworowskaja, gdzie po przejściu rz. Kumy dochodzi górzystym terenem do m. Esentuki. Od m. Esentuki do m. Besz-Tau (Piatigorsk) droga jest szosowana i prowadzi równolegle do kolei żelaznej. Do m. Nalczyka droga przecina dużo górskich dopływów rz. Kumy, a następnie rz. Terek i prowadzi przez górskie odnogi. Na tym odcinku droga bardzo uciążliwa, a w deszczową porę roku staje się niemożliwa do przebycia. Od m. Nalczyk do w. Kotliarewskaja droga ciągnie się brzegami rzek i przechodzi rz. Czerek. Równolegle przeprowadzona jest linja kolejowa i na tym odcinku jest droga zupełnie dobra. Od w. Kotliarewskaja przechodzi droga rz. Małkę oraz jej dopływy i wychodzi na bagnistą dolinę rz. Terek. Dalej prowadzi ona przez zalesiony pagórek, a nie dochodząc do m. Beslan, schodzi w dolinę rz. Terek. Od m. Terk-Kała do st. Karabułak droga ta jest szosowaną. Następnie droga przecina rz. Kunczełówkę (most), dwa razy rz. Narzan (jeden most), rz. Sunżę, a ponieważ prowadzi poprzez gliniasto-czarnoziemną glebę — jest dość dogodna. Koło stacji Sleprowskaja są dwa mosty na rz. Sunży. Droga ciągnie się tu wzdłuż kolei do m. Ałchan-Jurt, potem przechodzi przez przełęcz do 300 mtr. wysokości i opada do m. Suncz-Kała (Groznego). Od m. Suncz-Kała przechodzi po gliniasto-czarnoziemnej glebie, trudnej do przebycia w deszczową porę roku, przecina kilka rzek, przy

m. Ustar- Gordojskiej i rzeki Dżałkę, Szawdon, Gudermes (mosty), oraz rzeki Aksaj, Jaman-su i Jarak-su w bród i w m. Chasaw-Jurt łączy się z drogą N. 1.

5. *Andrejewka — Szablijew — Nowopokrowskaja — Tichorieckaja — Nowomatorossijskaja — Korenowskaja — Krasnodar (Ekaterinodar) — Grigorjewskaja — Siewerskaja — Krymskaja — Noworossijsk (Gemes).*

Droga ta wchodzi na obszar Kaukazu po przekroczeniu rz. Manycz (b. uciążliwe) pomiędzy w. Andrejewką a m. Szablijew, dalej ciągnie się po gliniastej glebie i przez pagórkowaty teren z dość stromymi spadkami i wzniesieniami do w. Nowopokrowskaja, przecinając 4 rzeki. Po przejściu rz. Gorkaja Jeja za m. Tichorieck, wychodzi na teren bardziej pagórkowaty, z gliniasto-kamienistą glebą i częstymi spadkami i wzniesieniami. Do w. Płastunowskaja przecina 4 rzeki, a następnie wchodzi do doliny rz. Kubani. Dalej droga przechodzi przez dwie rzeki, a w m. Krasnodarze przez dwa mosty na rzece Kubań. Do w. Tachtomykaj droga jest szosowana. Po przekroczeniu rzeki przy w. Nowodmitrijewskaja i rz. Szebsz przy w. Grigorjewskaja wychodzi na górzysty teren, przecina kilka rzek i rzeczek, a pomiędzy w. w. Krymskaja a Nieberdżanskaja — główny grzbiet i dalej schodzi do m. Noworossijska (Gemes). Na odcinku w. Nieberdżanskaja — m. Noworossijsk jest szosa.

Odnogami tej drogi są:

a) Krasnodar (Ekaterinodar) — Tachtomykaj — Szabanowskoje przez główny grzbiet do Dżubga.

Do w. Tachtomykaj prowadzi szosa, ciągnąca się stale w górę. Przez Szabanowską przełęcz o wysokości 429 mtr. przechodzi przez główny grzbiet, docierając do m. Dżubga na brzegu Czarnego morza. Droga jest uciążliwa, ma strome spady i wzniesienia.

b) Krasnodar (Ekaterinodar) — Tachtomykaj — Kliuczewaja — Fanagorijskaja — przez główny grzbiet do Michajłowskaja.

Droga do w. Tachtomykaju jak wyżej, przechodzi dalej po gliniasto-kamienistej glebie, a od w. Kliuczewaja wspina się ku przełęcz, przecinając kilka górskich rzek. Po przekroczeniu głównego grzbietu zniża się do wsi Michajłowskaja na brzegu Czarnego morza, gdzie łączy się z szosą m. Noworossijsk — m. Tuapse.

c) Noworossijsk (Gemes) — Anapa — Gostagajewskaja—Andrejewskaja.

Od m. Noworossijska (Gemes) do m. Anapy idzie szosa, przecinająca płdn. zbocza (początek) głównego grzbietu, mająca duże spadki i wzniesienia. Przecina ona kilka górskich rzeczek i schodzi do brzegu

Droga Wojenno-Gruzjińska, Brzegi rzeki Terek przy Sjońskiej Górze.

morza przy m. Anapie. Dalej idzie droga do w. Warenikowskaja, wznosząc się na odnogach głównego grzbietu, przechodzi przez most na rz. Kubani, a dalej dochodzi jej bagnistą doliną do w. Andrejewskaja i łączy się z drogami N. 3 i N. 4.

6. Szabljew — Miedwieźje — Uspenskaja — Temiźbekskaia — Kropotkin — Tiflisskaja — Ładożskaja — Tenginskaja — Majkop — Apszeronskaja — Nowoginskaja — Tuapse.

Droga początkowo opuszcza się do doliny rz. Egorłyka przecina kilka rzek; na przestrzeni 30 klm ciągnie się doliną rz. Egorłyka, a dalej do w. Miedwieźje pagórkowatym terenem, mając kilka większych spadków i wzniesień. Niedaleko od w. Miedwieźje przecina dwie rzeczki i kieruje się dalej falistym brzegiem rz. Kargały. Od w. Temiźbekskaia ciągnie się górzystym brzegiem rz. Kubani do w. Ładożskaja, gdzie przechodzi po moście rz. Kubań. Dalej do m. Majkop teren jest pagórkowaty, wskutek czego droga ma spady i wzniesienia. Droga na tej trasie przecina dwie odnogi rz. Łaby oraz rz. Ula i Giaga. Od m. Majkopu do m. Tuapse prowadzi szosa, która przechodzi przez most nad rz. Biśłaja, dalej ciągnie się przez górzysty teren o dużych spadkach i wzniesieniach. Koło w. Apszeronskaja przechodzi przez rz. Przesę i następnie wznosi się stromo do przełęczy. Od st. Chadżyżinskaja obok szosy biegnie kolej, którą dalej do m. Tuapse kilkakrotnie przecina. Na płd. od w. Elisawetpolskaja szosa przechodzi przez główny grzbiet i doliną rz. Tuapse opuszcza się do m. Tuapse.

Od tej drogi odchodzą.

a) Miedwieźje — Nowo-Aleksandrowskaja — Grigoripolskaja — Armawir — Woznesenskaja — Kaładzinskaja — Burnoje — dalej przez główny grzbiet — Kropotkino — Adler.

Droga ta do w. Grigoripolskaja ciągnie się przez pagórkowaty teren, mający kilka większych spadków i wzniesień, przecina cztery rzeczki i począwszy od tej wsi do m. Armawiru łączy się z drogą N. 2. Dalej przechodzi na górzysty brzeg rz. Kubani a od w. Urupskaja, brzegiem rzeki Urup. Pomiędzy w. w. Urupskaja i Wozniesienskaja przecina rzeki Siniucha i Czamłyk i ciągnie się dalej brzegiem rz. Czamłyka do w. Upornaja, skąd po wzniesieniu się, opada do doliny rz. Łaby, którą przekracza koło w. Kaładzinskaja. Od w. Kaładzinskaja droga zaczyna znowu wznosić się do przełęczy, przecina kilka rzek i ciągnie się do w. Burnoje brzegiem rz. M. Łaby, a na zachód od szczytu Ajszcha przecina główny grzbiet i doliną rzeki Mzymta opada do m. Adler nad brzegiem Czarnego morza. Droga ta jest naogół bardzo uciążliwa, posiada dużo stromych spadków i wzniesień, w deszczową porę roku zupełnie nienadaje się do

komunikacji. W zimie śniegi zasypują tę drogę i nie można nią przejść na przełęczy.

Od drogi tej odchodzi szosa:

b) Armawir — Łabińska — Majkop z boczną drogą z w. Łabińska do w. Kaładzińska.

Szosa ta do w. Łabińska przecina rz. Siniuchę oraz rz. Czamłyk i przechodzi przez pagórkowaty teren, dalej przecina linię kolejową koło w. Łabińska oraz rz. Łabę i wznosi się do m. Majkopu przecinając bardzo dużą ilość małych strumyków górskich i dopływów rz. Łaby. Ten odcinek z bardzo dużymi spadkami i wzniesieniami jest uciążliwy, lecz zupełnie nadający się dla komunikacji. Od w. Łabińska idzie droga do w. Kaładzińska, gdzie łączy się z drogą do m. Adler.

c) Miedwieżje — Pregradnoje — Bezopasnoje — Stawropol (Szet-Kała) — Barsukowska — dalej droga N. 2 do Batał-Pasza (Batałpaszyńsk) — Chumarinskoje przez Kluchorską przełęcz — Czchałta — Sochumi.

Droga ciągnie się wzdłuż brzegu rz. Egorłyka, którą przecina koło w. Bezopasnoje, dalej brzegiem rz. Taszla i przecinając 6 rzeczek dochodzi do m. Stawropola (Szet-Kała). Od m. Stawropola (Szet-Kała) droga wznosi się i w pobliżu m. Tatarka przechodzi przez rz. Egorłyk, następnie jeszcze przez dwie rzeki i koło w. Barsukowska łączy się z drogą N. 2. Od m. Batał-Pasza (Batałpaszyńska), zaczyna wznosić się, przebiegając wzdłuż brzegu rz. Kubań, przecina kilka strumyków i w pobliżu w. Chumarinskoje rzekę Kubań, a potem przechodzi na brzeg rz. Teberdy, którą przecina w dwóch miejscach. Brzegiem tej rzeki dochodzi do Kluchorskiej przełęczy, skąd doliną rz. Kodori schodzi do m. Sochumi na brzegu Czarnego morza, przecinając 8 dopływów rz. Kodori i dwie rzeczki, wpadające do morza.

Droga ta, w szczególności od m. Batał-Pasza (Batałpaszyńska) do m. Sochumi, jest bardzo uciążliwa, ma duże spady i wzniesienia, biegnie stale dolinami górskich rzek. W deszczową porę roku jest bardzo ciężka do przejścia, a w zimie, kiedy śniegi zasypują przełęcz i doliny rzek którymi przechodzi, staje się drogą zupełnie niemożliwą do przebycia i jedynie tylko jednostki mogą z trudem z niej korzystać.

7. *Prijutnaja — Diwnoje — Petrowskoje (Selo) — Kalinowka — Sablinskoje — Mineralnyje Wody — Bez-tau (Piatigorsk).*

Droga wchodzi na obszar Kaukazu, po przejściu przez system Manyczskich jezior pomiędzy w. Prijutnaja a m. Diwnoje, przechodząc pomiędzy tymi jeziorami po piaszczystej glebie. Koło w. Derbe-

towskoje droga ciągnie się zlekka falistą doliną rz. Kałaus aż do w. Petrowskoje (Seło). Dalej do st. Mineralnyje Wody droga prowadzi również falistym terenem z wzniesieniami i spadkami, przecinając 5 rzeczek i rz. Kumę. Na odcinku od w. Kalinowka do w. Sablinskoje łączy się z drogą N. 1. Od st. Mineralnyje Wody droga prowadzi wzdłuż kolei, przez pagórkowaty teren z kilkoma większemi spadkami i wzniesieniami.

Od tej drogi odchodzi boczna:

a) Pietrowskoje (Seło) — Konstantinowka — Stawropol (Szet Kała).

Droga wychodzi z w. Piotrowskoje Seło, gdzie przecina rz. Kałaus, na Stawropolskie płaskowzgórze, przecinając następnie dwie rzeki oraz kolej, i łączy się z drogą N. 1.

8. *Diwnoje — Błagodarnoje — Nowosielcy — Obilnoje — Kum Kała (Georgijewsk).*

Droga ciągnie się falistym terenem między kilkoma wąwozami i ma dość dużo spadków oraz uciążliwych wzniesień. Przecina ona rz. Kałaus, dwa razy rz. Ajgur, rz. Mokraja, rz. Tumuzłowka i rz. Karamyk. Koło w. Kitajewskaja łączy się z drogą N. 1 na niewielkiej przestrzeni, poczem koło w. Obilnoje przekracza rz. Kumę, a koło w. Podgornaja tę samą rzekę po raz drugi po moście i dochodzi do m. Kum Kała (Georgijewsk), gdzie łączy się z drogą N. 2.

9. *Diwnoje — Wodzwiżenskoje — Raguli — Ajgur — Sotnikowskoje — Prikumsk — Nowogrigorjewskoje — Obilnoje —* dalej drogą N. 8.

Droga w w. Wodzwiżenskoje przechodzi przez rz. Kałaus i po piaszczystej glebie ciągnie się do w. Raguli i dalej skręca na płdn. zach. do doliny rz. Ajgur. Od w. Ajgur wychodzi na piaszczyste pagórki i koło w. Sotnikowskoje opuszcza się do doliny rz. Mokraja, przecinając kilka rzeczek. Dalej droga prowadzi doliną rz. Mokraja do m. Prikumsk, gdzie przecina ją i przechodzi do doliny rz. Kumy, przekraczając ją dwa razy w m. Prikumsk i w. Archangelskoje. Od m. Prikumska do w. Obilnoje droga ciągnie się wzdłuż kolei, doliną rz. Kumy. Koło w. Nowogrigorjewskoje przechodzi przez rz. Karamyk, łącząc się w w. Obilnoje z drogą N. 8.

10. *Olinchuduskijskija Kopi—Władimirowka—Abrekowa—Maz-Dek (Mozdok) — Magomet Jurt — Bazorkino — Terk-Kała (Władykaukaz).*

Droga przechodzi przez piaszczystą niezaludnioną i bezwodną równinę, wśród solankowych jezior. Koło w. Władimirowka przecina rz. Kumę i jej bogatą zaludnioną dolinę. Dalej ciągnie się przez górzysty, bezwodny i piaszczysty obszar do m. Maz-Dek. Od m. Maz-

Dek do m. Terk-Kała prowadzi szosa. Na tym odcinku szosa przecina rz. Terek i ciągnie się przez górzysty teren do w. Bazorkino, skąd opuszcza się do doliny rz. Sunży i łączy się z drogą N. 4.

Od tej drogi odchodzą boczne:

a) Władimirowka — Prikumsk, która ciągnie się doliną rz. Kумы.

b) Aczi-Kuľak — Machłud — Majpapa — Kiziľ-Jar (Kizliar).

Droga ta przechodzi przez piaszczystą, solankową, pagórkowatą przykaspijską równinę, o charakterze pustynnym, bardzo trudnym do przebycia ze względu na brak wody, w którą tu można zaopatrywać się tylko ze sztucznych studzien w w. Aleksndro-Newskaja; do m. Kiziľ-Jar (Kizliara) droga ciągnie się nizinną doliną rz. Prorwa i rz. Taľówka.

11. *Bielozierskaja — Czornyj Rynok — Tarumowka — Kiziľ-Jar (Kizliar) — Szelkozawodskaja* i dalej drogą N. 1.

Droga wchodzi na obszar Kaukazu po przekroczeniu rz. Kумы (most) i ciągnie się przez piaszczyste pagórki. Poczynając od m. Czornyj Rynok wychodzi ona na dolinę płnc. dopływów rz. Terek i jest bardzo uciążliwa dla komunikacji. Do m. Kiziľ-Jar (Kizliaru) droga przechodzi przez dwa dopływy, a dalej przecina rzeki Taľówkę oraz Prorwę i ciągnie się nizinną, mokrą doliną wzdłuż lewego brzegu rz. Terek do w. Szelkozawodskaja, gdzie łączy się z drogą N. 1.

12. *Suncz-Kała (Groznyj) — Wozdwiżenskaja — Szataj — Botlich — Chunzach — Karadag — Lewaszi — Temir-Chan-Szura (Bujnaks)*, gdzie łączy się z drogą N. 1 i N. 1 a).

Szosowana ta droga ciągnie się doliną rz. Argun, którą przecina na płdn. od w. Wozdwiżenskaja (most), poczem do m. Szataj przecina dużo wąwozów, strumyków i rzeczek, przez które przerzucone są b. dobre mosty. Od tego miasteczka droga wznosi się, przecina dopływ rz. Argun oraz rz. Andijskie Kojsu i koło m. Botlich opuszcza się do doliny tej ostatniej rzeki. Od m. Botlich do w. Tłoch droga prowadzi wzdłuż lewego brzegu rz. Andijskie Kojsu, przecina kilka jej dopływów oraz samą rzekę w w. Tłoch. Dalej przechodzi przez Awarski grzbiet i opuszcza się do rz. Awarskie Kojsu, którą przecina w m. Karadag (most). W dalszym swym biegu wychodzi na górzysty teren, przecina rz. Kara Kojsu oraz rz. Kazi Kumuchskie Kojsu i dochodząc do w. Lewaszi skręca na płnc. Dalej prowadzi przez płnc. wsch. odnogi gór Dagestanu do m. Temir-Chan-Szura, przecinając po drodze trzy rzeki.

Droga ta naogół jest uciążliwa, gdyż przechodzi przez górzysty teren, ma dużo stromych spadków i wzniesień, które wymagają

częstej naprawy skutkiem podmywania drogi przez wylewy górskich rzek.

Od drogi tej odchodzą:

a) Wozdwiżenskaja — Szataj — Utum-Kale — Guli — Ananuri.

Droga ta prowadzi doliną rz. Argun, przecina dużą ilość jej dopływów, dalej przechodzi przez bardzo górzisty teren wznosząc się do głównego grzbietu, który przekracza na płd. koło szczytu Gwelis-Mta i opuszcza się do doliny rz. Chewsuri, dopływu rz. Aragwy. Doliną rz. Aragwy prowadzi do w. Ananuri, gdzie łączy się z Wojenno-Gruzińską drogą.

Droga jest bardzo uciążliwa, ma dużo stromych spadków i wzniesień, miejscami brak jest mostów, to też właściwie nie nadaje się zupełnie do użytku w deszczową porę roku, podczas wylewów rzek oraz zimą.

b) Botlich — Sagada — Guli, gdzie łączy się z drogą N. 12 a).

Droga ciągnie się doliną rz. Andijskie Kojsu, przecina wiele jej dopływów i wznosi się do głównego grzbietu przez silnie falisty i górzisty teren. Koło szczytu Diklos-mta przechodzi przez główny grzbiet i koło w. Guli łączy się z drogą N. 12 a).

Droga nadzwyczaj uciążliwa, zupełnie nie do użytku w deszczową porę roku i zimą ze względu na wysokie położenie.

c) Botlich — Wedeno — Suncz-Kała (Groznyj).

Szosowana ta droga przechodzi przez Andijski grzbiet i koło w. Choroczoj opuszcza się do doliny rz. Chulchulau, zalesionej i górzistej. W dalszym biegu droga przechodzi również przez górzisty i zalesiony obszar, przecina rz. Dżałkę dwa razy po mostach, a raz przez bród dochodząc do m. Suncz-Kała (Groznyj). Droga ta podczas wylewu rzek jest nie do użytku.

d) Karadag — Goleti — Kałaki — Gawazi.

Droga prowadzi wzdłuż lewego brzegu rz. Awarskie Kojsu i przekracza główny grzbiet opuszczając się do w. Gawazi w Ałazańskiej dolinie. Droga ta jest uciążliwa szczególnie w mokrą porę roku.

e) Georgijewskoje — Gunib.

Droga ciągnie się doliną rzeki Kara Kojsu.

f) Lewaszi — Deszlagar.

Droga ta przechodzi przez zlekka górzisty teren i łączy się w m. Deszlagar z drogą N. 1.

Oprócz wyżej wymienionych dróg na obszarze płnc. Kaukazu, z wyjątkiem Dagestanu, istnieje jeszcze dużo innych, idących w najrozmaitszych kierunkach, lecz nadają się one do ruchu kołowego wyłącznie w suchą porę roku.

Na południowym Kaukazie (Zakaukazie) mamy następujące drogi kołowe:

13. *Noworossijsk (Gemes) — Tuapse — Sochumi — Zugdidi — Samtredi — Kutaisi — Szorapani — Surami — Chaszuri (Stalinisi) — Gori — Tbilisi.*

Droga ta jest szosowana prawie na całej długości. Początkowo prowadzi wzdłuż brzegu morza Czarnego, przecinając pldn. zbocza głównego grzbietu. Do m. Sochumi ma ona jednostajny charakter: dużo spadków, wzniesień i zakrętów, mosty są wszędzie w dobrym stanie. Ujemną stroną tej drogi są częste lawiny, z powodu których wymaga ona stałego i dbałego dozoru oraz częstych reparacji. Od m. Suchumi wychodzi droga na równinę gęsto zaludnioną, posiadającą liczne sady i ogrody. Pomiędzy m. Sochumi a m. Kutaisi droga przecina dużo rzek wpadających do morza. Mosty istniejące na tym odcinku, ulegają częstym zniszczeniom ze względu na wylewy górskich rzek.

Od m. Kutaisi droga przechodzi przez zalesiony i górzysty teren i koło w. Adzamet opuszcza się do doliny rz. Kwirila, którą ciągnie się do m. Szorapani, przecinając po drodze kilka jej dopływów (mosty). Od m. Szorapani prowadzi zwyczajna droga doliną rz. Dzeruła, przez zalesiony Suramski grzbiet do m. Surami. Odcinek ten jest bardzo uciążliwy w szczególności w zimie i deszczową porę roku. Od m. Surami idzie znów szosa, która ciągnie się do m. Gori doliną rz. Mtkwari, przecinając kilka lewych jej dopływów. W m. Gori droga przechodzi przez most na prawy brzeg rzeki, którym ciągnie się do m. Mccheti; odcinek ten znajduje się obecnie w złym stanie i w okresie deszczów jest trudny do przebycia. Od m. Mccheti do m. Tbilisi droga wraz z mostami jest w bardzo dobrym stanie (odcinek Wojenno-Gruzińskiej drogi).

Od tej drogi odchodzą:

a) Ilori — Anaklja — Poti — Batumi.

Droga ta ciągnie się brzegiem morza Czarnego, przecina wszystkie rzeki, wpadające do morza na tym odcinku (przeprawa przeważnie na promach i w bród) i do m. Poti jest prawie nie do użytku w mokrą porę roku. Od m. Poti do m. Batumi — droga szosowana.

b) Zugdidi — Anaklja.

Droga ta łączy brzeg morza z m. Zugdidi.

c) Achał Senaki — Choni — Samtredi.

Doskonała szosa, prowadząca przez zaludniony, bardzo urodzajny kraj.

d) Kutaisi — Oni — Ałagir — Terk-Kała (Władykaukaz).

Droga ta jest szosowana do m. Oni, ciągnie się doliną rz. Rioni, przecinając ją kilka razy powyżej w. Szor oraz dużą ilość jej dopływów. Ma ona bardzo dużo stromych spadków i wzniesień. Przez Mamisonką przełęcz przekracza główny grzbiet i opada do doliny rz. Ardon przecinając dużo górskich strumyków. Koło m. Ałagir przechodzi przez rz. Ardon i do m. Terk-Kała prowadzi przez górzysty teren, przecinając kilka dopływów rz. Terek.

Droga, opisana powyżej, ciągnie się przez wąską, zalesioną dolinę rz. Rioni i rz. Ardon. Wobec dużej ilości strumyków i rzek, które przecinają tę drogę, komunikacja jest bardzo uciążliwa w mokrą porę roku, kiedy górskie rzeki przybierają i niszczą przeprawy. W zimie zaś Mamisonka przełęcz jest zasypana śniegiem, co uniemożliwia przejście przez góry w szczególności wozom.

c) Kutaisi — Bagdadi — Abastumani — Benara — Achalciche.

Droga ta jest szosowana. Wychodząc z m. Kutaisi biegnie zalesionym i pagórkowatym terenem, przekracza dwa razy linię kolejową i rz. Kwiriła, wchodzi do doliny rz. Chanis-cchali, którą ciągnie się do w. Zekari. Droga ta na tym odcinku jest bardzo dogodna, mosty ma dobre, a wobec tego że przechodzi początkowo przez zalesiony teren, a w dalszym biegu mijają bogate sady i ogrody, jest miła dla oka i b. malownicza.

Od w. Zekari, szosa zaczyna piąć się po przez górzysty i zalesiony obszar, prowadząc doliną dopływu rz. Chanis-cchali do Zekarskiej przełęczy i dalej opuszcza się do m. Abastumani. Na tym odcinku droga jest uciążliwa, ma strome spady i wzniesienia. W szczególności uciążliwe jest przejście przez przełęcz, ze względu na dużą ilość niebezpiecznych, wąskich zakrętów. Od m. Abastumani ciągnie się znów doskonała szosa doliną rz. Baratchewi i rz. Koblian-cza.

f) Gori — Cchinwali (Stalinir) — Dżawa — Demianty — Abajty-Kau — Gizel — Terk-Kała (Władykaukazu).

Droga ta do w. Kechwi szosowana, w dobrym stanie, przecina bogatą Gorijską równinę w kierunku doliny rz. Liachwa. Dalej ciągnie się doliną tej samej rzeki do w. Demianty, skąd rozchodzą się na kilka dróg w kierunku głównego grzbietu (przełęcze Dzeda, Kutcha, Roki). Na płnc. od głównego grzbietu w w. Abajty-Kau drogi te schodzą się i przez w. w. Dala-Kau — Lamardon — Gizel dochodzą do m. Terk-Kała, gdzie łączą się z drogą N. 13 e).

Naogół jest droga ta od w. Dżawa bardzo uciążliwa ze względu na spadki i wzniesienia. Zimą przełęcze przeważnie bywają zawiane śniegiem, to też drogi te niemożliwe są do użytku, zwłaszcza dla wozów.

k) Dzegwi — Muchrani — Mleta, dalej Wojenno-Gruzińska droga.

Droga ta częściowo szosowana, ciągnie się bardzo bogatą doliną rz. Ksanka. Naogół jest ona w dobrym stanie, przechodzi przez zalesiony i gęsto zaludniony obszar.

Do m. Muchrani prowadzi dobra szosa, skąd odchodzi boczna również szosowana droga, w kierunku m. Duszeti, gdzie łączy się z drogą Wojenno-Gruzińską.

14. *Batumi — Notanebi — Ozurgeti — Samtredi.*

Szosowana ta droga najpierw ciągnie się brzegiem morza do m. Notanebi, gdzie skręca na wschód i biegnąc Ozurgetską doliną dochodzi do m. Ozurgeti. Dalej szosa ta przechodzi przez górzysty obszar, a koło w. Sadzewachi opuszcza się do doliny rz. Rioni, przez którą przeprawa odbywa się promem w w. Orpiri. W m. Samtredi łączy się z drogami N. 13 c) i N. 13 d).

Szosa ta znajduje się w dobrym stanie i jest zupełnie dogodna do komunikacji, mosty są drewniane i wymagają stałego nadzoru.

Od tej drogi odchodzi szosa:

a) Ozurgeti — Łanczuti, która przechodzi przez zalesiony i gęsto zaludniony obszar.

15. *Batumi — Chulo — Achałciche — Bordżomi — Chaszuri (Stalinisi)*, dalej droga N. 13.

Szosowana ta droga, ciągnie się pierwotnie doliną rz. Czorochi, a dalej doliną rz. Adżaris-cchali od samego jej ujścia. Przechodzi ona przez teren górzysty, o dużych spadach i wzniesieniach aż do Goderskiej przełęczy (na Arsijańskim grzbiecie), skąd zaczyna opadać w kierunku wschodnim do doliny rz. Koblian-czaj, którą to doliną dochodzi do m. Achałciche. Na całym odcinku droga przecina dużo górskich dopływów rz. Adżaris-cchali i rz. Koblian-czaj, a koło w. Benara łączy się z drogą N. 13 f). Doliną rz. Mtkwari dochodzi w dalszym biegu ta droga do m. Chaszuri (Stalinisi). Cały ten odcinek, będąc podnóżem Achałcyskich gór, przedstawia teren pagórkowaty. Droga przecina kilka dopływów rz. Mtkwari, a w m. Bordżomi samą rz. Mtkwari. Od m. Bordżomi szosa ciągnie się wąskim Bordżomskim wąwozem wzdłuż brzegu rz. Mtkwari, a koło m. Chaszuri łączy się z drogą N. 13.

Naogół szosa ta jest dogodna dla komunikacji.

Od niej odbiegają następujące drogi:

a) Achałciche — Wale — Dżaksu — Ardagani.

Droga ta przechodzi rz. Koblian-czaj na zachód od m. Achałciche i wznosi się na Chaniorską przełęcz, przecinając kilka rzeczek oraz dolinę rz. Poschow-czaj. Jest ona bardzo uciążliwa, w szczególności w mokrą porę roku, gdyż ma bardzo strome wzniesienia. Dalej, po przejściu przez Chaniorską przełęcz, droga przecina górzysty teren

Droga Wojenno-Gruzińska. Góra Kazbek.

oraz kilka rzek. Na płdn. od w. Tikan przekracza Czaulską przełęcz i opuszcza się do m. Ardagani.

Droga ta była szosowana, brak jednak konserwacji w ostatnich latach spowodował jej zniszczenie i dlatego też jest uciążliwa dla komunikacji. W zimie, kiedy Chaniorska przełęcz jest zasypana śniegiem, droga ta staje się niemożliwa do przebycia.

b) Achałciche — Achałkałaki — Ardagani.

Droga szosowana, ciągnie się początkowo doliną rz. Mtkwari do w. Chertwisi. Przechodzi ona na tym odcinku przez górzysty teren ze stromymi spadkami i wzniesieniami, przecinając kilka po prawej stronie leżących dopływów rz. Mtkwari. Od w. Chertwisi szosa schodzi do doliny rz. Achałkałak-czaj, którą dochodzi do m. Achałkałaki, przecinając trzy rzeczki. Dalej ciągnie się Achałkałakską równiną, obchodzi jezioro Chozapin od północy i wznosi się po przez wysoki górzysty brzeg rz. Mtkwari na podnóże Czałdyrskiego grzbietu dochodząc do m. Ardagani.

Szosa ta naogół jest w dobrym stanie i dogodna dla komunikacji.

Od tej szosy odbiegają drogi:

b¹) Achałkałaki — Bakurjani — Bordżomi, gdzie łączy się z drogą N. 15.

Droga ta szosowana prowadzi początkowo Achałkałakską równiną, a następnie przez górzysty obszar podnóża Mokrych gór do w. Gu-dolar, przecinając kilka rzek i na tym odcinku jest ona bardzo dobra. Dalej szosa wznosi się na Trialeckie góry, przechodzi przez przełęcz Cehra-Ccharos-mta i dużymi serpentynami przez w. Bakurjani opuszcza się do m. Bordżomi. Ten odcinek szosy jest trudny do przebycia, zwłaszcza zimą.

b²) Achałkałaki — Tambowka — Manglisi — Tpilisi.

Droga ta przechodzi górzystym terenem Zakaukaskiego płaskowzgórza do w. Tambowka nad wybrzeżem jeziora Toparawan, przecinając na tym odcinku kilka rzek. Dalej przechodzi przez Mokre góry koło szczytu Dali-dag i opuszcza się do m. Manglisi, przecinając znowu kilka rzek. Od m. Manglisi droga jest szosowana, ciągnie się przez górzysty obszar i opuszcza się stromo koło m. Tpilisi do doliny rz. Mtkwari.

Naogół droga ta jest uciążliwa, albowiem przechodząc przez górzysty teren, ma dużo stromych spadków i wzniesień. Tylko szosa Manglisi — Tpilisi nadaje się dla komunikacji w ciągu całego roku.

b³) Achałkałaki — Gumry (Leninakan).

Droga szosowana ciągnie się doliną rz. Achałkałak-czaj, przecinając koło w. Bogdanowka kilka jej dopływów. Dalej do jeziora Madatapinskoje przecina kilka rzek i prowadzi górzystym terenem.

Od jeziora Madatapinskoje przechodzi koło podnóża Mokrych gór, przecinając kilka rzek, oraz ich górskie dopływy, opuszcza się na Leninakanską równinę. Szosa ta jest w bardzo dobrym stanie.

16. *Tp̄ilisi — Kazbek — Terk-Kała (Władykaukaz).*

Droga szosowana. Do m. Mccheti ciągnie się wzdłuż prawego brzegu rz. Mtkwari, którą przecina (most) w m. Mccheti, a dalej ciągnie się doliną rz. Aragwa do przełęczy Krestowaja, gdzie przekracza główny grzbiet i doliną rz. Terek dochodzi do m. Terk-Kała. Szosa ta, nosząca nazwę Wojenno-Gruzińskiej Drogi, ciągnie się górzystym terenem, ma dużo stromych wzniesień, spadków i serpentyn, zakręty są bardzo częste i raptowne, a miejscami przechodzi ponad przepaściami, wśród skalistych wąwozów.

Szosa ta jest w bardzo dobrym stanie, wszędzie przez rzeki prowadzą dobre mosty i obfituje w przejścia, w których bardzo łatwo można przerwać komunikację na czas dłuższy (Darjał).

Od tej drogi odbiegają boczne:

a) Ananuri — Czoporta — Awczała — Tpilisi.

Jest to droga szosowana (do m. Awczała), ciągnie się wzdłuż lewego brzegu rz. Aragwa do jej ujścia i przecina wszystkie dopływy tej rzeki, następnie wychodzi na dolinę lewego brzegu rz. Mtkwari, którą ciągnie się do m. Tpilisi.

17. *Tp̄ilisi — Signachi — Cnoris-cchali — Łagodechi — Zakatały — Nucha.*

Droga szosowana, ciągnie się początkowo przez pagórkowaty teren, przecina bogate doliny rz. Jora i rz. Ałazani oraz położony pomiędzy nimi Kachetyński grzbiet. Po przejściu przez rz. Ałazani, szosa wznosi się na płd. odnogi głównego grzbietu do m. Szrama, skąd skręca na wsch. do m. Łagodechi, przecinając na tym odcinku dużo dopływów rz. Ałazani i górskich strumyków. Dalej szosa ciągnie się przez górzyste podnóże głównego grzbietu, przez m. Zakatały do m. Nucha, przecinając liczne dopływy rz. Ałazani, spadające z głównego grzbietu. Szosa ta jest w dobrym stanie, staje się uciążliwą w deszczową porę roku oraz przy rozlewach rzek.

Od szosy tej odchodzą drogi:

a) Waziani — Muchrowani — Telawi.

Droga szosowana, przechodzi przez górzysty teren (Kachetyński grzbiet) i przecina liczne rzeczki. Szosa ta ma bardzo dużo stromych wzniesień, spadków i raptowych zakrętów.

b) Badiauri — Citeli-Ccharo (Mepis-Ccharo) — Zakatały.

Droga ta jest szosowana do w. Citeli-Ccharo (Mepis-Ccharo) i na tym odcinku ciągnie się pagórkowatym terenem. Od niej w w. Karagacz odchodzi szosa do w. Cnoris-cchali, gdzie łączy się z drogą N. 17.

Dalej opuszcza się do doliny rz. Ałazani, przecina ją przy w. Legwiszczali, a następnie ciągnie się przez nizinny obszar do m. Zakatały dwoma rozgałęzieniami. Od w. Kapanaczka do m. Zakatały rozgałęzienia tej drogi są szosowane.

c) Signachi — Gurdzaani — Telawi — Tioneti — Ananuri, gdzie łączy się z drogą N. 16.

Szosowana ta droga opuszcza się do w. Gurdzaani, skąd ciągnąc się w kierunku na płn. zach. — przez zlekka górzysty obszar, przecinany licznymi dopływami rz. Ałazani, mija m. Telawi i m. Tioneti, gdzie przecina rz. Jora. Od m. Tioneti przechodzi również po górzystym terenie do w. Ananuri, przecinając drogę N. 16 a i rz. Aragwa, koło w. Bicznigaurtkari.

Od tej drogi odchodzi odnoga:

c¹) Tioneti — Awczala — dalej droga N. 16 a).

Droga szosowana przechodzi przez górzysty obszar i ma dużo stromych spadków, wzniesień, oraz gwałtownych zakrętów.

d) Lagodechi — Kwareli — Pszaweli — Achmety, gdzie łączy się z drogą N. 17 c).

Droga ta szosowana, ciągnie się lewym brzegiem rz. Ałazani wzdłuż podnóża głównego grzbietu, przecinając dużo jej dopływów. Od w. Enizeli odchodzi od niej boczna droga w kierunku do m. Telawi, przecinająca rz. Ałazani na płdn. od w. Szakriani (most).

e) Nucha — Saławatska przełęcz — Achty — Kuba.

Droga ta przechodzi przez główny grzbiet do doliny rz. Achty-czaj i Samur, a od w. Chazry skręca na płdn. do m. Kuby. Jest to droga bardzo uciążliwa, ma dużo stromych spadków i wzniesień. Droga ta nosi nazwę Wojeno-Achtyńskiej.

18. *Tpilisi — Kazach — Gandza — Agdasz — Szemacha — Baku.*

Droga ta do m. Kazach szosowana, ciągnie się na południe od m. Tpilisi, wzdłuż prawego brzegu rz. Mtkwari przez niewysokie góry, przecinając kilka dopływów rz. Mtkwari. Na płdn. od w. Sałogły droga skręca na płdn.-wsch. i oddala się od rz. Mtkwari, przecinając liczne dopływy rz. Akstafa. Od m. Kazach, ciągnie się wzdłuż podnóża Gandzyńskich gór, po przez liczne dopływy rz. Mtkwari do w. Dzegam. Od w. Dzegam droga jest szosowana i ciągnie się Gandzyńską równiną, przecinając dużo rzeczek i dopływów rz. Gandza. Od m. Gandza droga skręca na wschód, przecina kilka rzek oraz rz. Mtkwari koło w. Mingeczairu i opuszczając Gandzyńską równinę, wychodzi na stepową nizinę na lewym brzegu rz. Mtkwari, którą ciągnie się w tym samym kierunku wschodnim do m. Szemacha i m. Baku, przecinając liczne, napotymane na tym obszarze rzeki.

Droga ta znajduje się w złym stanie za wyjątkiem tylko szosowanych odcinków. Część drogi, przechodząca przez stepową równinę, jest bardzo trudna do przebycia w deszczową porę roku oraz podczas wylewów rzek. Droga w tych okresach nie nadaje się do komunikacji, gdyż wszystkie te rzeki które ją przecinają, zalewają ją, tworząc jeziora i bagna.

Od tej drogi odchodzą krótsze odnogi:

a) Dalliar — Kedabek — Czamborak — Delizan.

Droga ta częściowo szosowana, ciągnie się przez górzysty teren i przecina Ganżyński grzbiet. Droga jest tu uciążliwa, ma dużo stromych spadków i wzniesień, przechodzi przez zalesione obszary, bardzo malownicze. W m. Delizan droga ta łączy się z drogą N. 19.

Od tej drogi odchodzą boczne:

a¹) Czamborak — Tochludża — Basar-geczar — Martuni — Nor Baiazet — Elenowka.

Droga ta przechodzi przez Michajłowską przełęcz, na Szachdaskim grzbiecie, opadając do kotliny jeziora Gokeczy, które obchodzi od wschodu, południa i zachodu.

b) Gandża — Terter — Agdam — Szusza — Geriusy — Nachiczewań.

Droga ta do w. Geriusy jest szosowana. Ciągnie się początkowo Ganżyńską równiną, a dalej wznosi się na płnc.-wsch. i wschodnie odnogi Ganżyńskiego grzbietu. Następnie za m. Szusza, przechodzi przez Karabaski grzbiet, przecinając kilka rzek. Za w. Geriusy ciągnie się wysokim Karabaskim płaskowzgórzem i przekracza Zangezurski grzbiet przez Beczenąską przełęcz, poczem doliną rz. Nachiczewań-czaj opuszcza się do m. Nachiczewań.

Droga ta jest dobra do w. Geriusy, dalej bardzo uciążliwa, wobec stromych spadków i wzniesień, w szczególności w deszczową porę roku.

Od tej drogi odchodzi szosa w kierunku:

b¹) Kasijan — Ewłach — Chan-abad — Nucha.

Ciągnie się ona falistą równiną prawego brzegu rz. Mtkwari, którą przecina powyżej m. Ewłach i następnie wychodzi na stepową równinę jej lewego brzegu. Koło w. Asnafsk przecina drogę N. 18 Tpiłisi — Baku i dalej przecinając kilka rzek, dochodzi do m. Nucha. Droga ta jest naogół dogodna.

c) Szomacha — Adzi Kabuł — Saliany — Lenkorań — Astara.

Droga ciągnie się wzdłuż prawego brzegu rz. Pirsagat niziną równiną do w. Adzi Kabuł, poniżej której wychodzi również na niziną równinę rz. Mtkwari i ciągnie się nią do m. Saliany. Tam przecina rz. Mtkwari (most), wychodzi na nizinny brzeg morza Kaspij-

skiego i obchodząc odnogi Tałyszyńskich gór od północy i wschodu oraz przecinając kilka rzek, dochodzi do m. Astara.

d) Baku — Aliat — Saliany.

Droga ta ciągnie się przez przykaspijską równinę do m. Aliat brzegiem morza, a dalej oddalając się od niego w kierunku na płd.-zach. dochodzi do m. Saliany. Na tym odcinku przecina kilka rzek.

19. *Tpilis* — *Kazach* — *Delizan* — *Elenowka* — *Eriwań* — *Nachiczewan* — *Dżulfa* — *Ordubat*.

Droga ta jest szosowana. Odcinek do m. Kazach opisaliśmy już wyżej (droga N. 18). Za m. Kazach ciągnie się droga doliną rz. Akstafa w górę, pomiędzy Somcheckim a Ganzyńskim grzbietami i przechodzi przez Siemionowską przełęcz, gdzie schodzą się Pambaski i Szachdaski grzbiety. Następnie skręca na płn.-wschód i opuszcza się do jeziora Gokcza, brzegiem którego ciągnie się do w. Elenowka. Dalej, przyjmując kierunek na płd.-zachód, przechodzi przez Agmangański grzbiet i prowadzi do m. Eriwań, przecinając liczne na tym odcinku rzeki. Ten odcinek szosy znajduje się w dobrym stanie, tylko w zimie przejście przez Siemionowską przełęcz jest bardzo uciążliwe ze względu na śnieżne zaspasy. Od m. Eriwań szosa prowadzi Eriwańską równiną oraz doliną rz. Araks do m. Ordubat, przecinając płd.-zachodnie odnogi Zangezurskiego grzbietu i wszystkie lewe dopływy rz. Araks. Szosa na tym odcinku ma dość dużo stromych spadków i wzniesień, ale jest w zupełności dogodna dla komunikacji.

Ta szosa ma następujące boczne drogi:

a) Delizan — Amamły — Gumry (Leninakan).

Ciągnie się ona do m. Karaklis przez Pambaskie góry, a dalej doliną rz. Borczało, przecinając płd. odnogi Bezobdalskiego pasma gór, wychodzi koło w. Dżadzur na Leninakańską równinę. Szosa ta jest w dobrym stanie i jest dogodna dla komunikacji, chociaż posiada sporo stromych spadków i wzniesień.

Od tej szosy odchodzą drogi:

a¹) Karaklis — Woroncówka, gdzie łączy się z drogą N. 20, Tpilis — Gumry (Leninakan).

Droga szosowana, po przejściu przez Bezobdalski grzbiet, Bezobdalską przełęczą opuszcza się do Lorijskiej równiny. Droga uciążliwa, w szczególności zimą.

a²) Amamły — Asztarak i dalej na Eriwań i Eczmiadzin.

Droga szosowana, przechodzi przez Pambaski i Mischański grzbiety, koło szczytu Uliantach i opuszcza się do doliny rz. Abaran, dalej przecina wschodnie zbocza szczytu Ałagez i znów doliną rz. Abaran dochodzi do w. Asztarak. Jedno z odgałęzień dochodzi do m. Eriwań

przez odnogę szczytu Tapalar, a drugie — doliną rz. Abaran do m. Eczmiadzin. Szosa jest w dobrym stanie.

20. *Tpilis* — *Woroncowka* — *Gumry (Leninakan)* — *Kars*.

Droga szosowana. Do w. Sandar przecina górzysty teren, a dalej ciągnie się na zachód doliną rz. Chrami. Przechodzi przez Somchecki grzbiet i opuszcza się do Lorijskiej równiny. Od w. Woroncowki szosa skręca na południowo-zachód, przecina liczne rzeki na tej równinie i wznosi się na Mokre góry, które przekracza przez Karačacką przełęcz, dalej przez górzysty teren dochodzi do m. Gumry, łącząc się koło w. Giuli-bułağ z drogą Achałkałaki — Gumry Nr. 15 b³).

Od m. Gumry szosa przecina górzysty obszar Zakaukaskiego płaskowzgórza oraz wszystkie rzeki na tym odcinku i dochodzi do m. Karsu, gdzie łączy się z drogami na m. m. Ardagani, Sarykamysz, Erzerum, Kagyzman, Igdir i innemi.

Szosa ta ma dużo stromych spadków i wzniesień, miejscami ciągnie się przez zalesione obszary, jest w dobrym stanie i dogodna dla komunikacji.

Od tej szosy idą boczne w kierunku:

a) Kodi — Agbułagi.

Droga szosowana, przecina płdn. odnogi Trialeckich gór i liczne dopływy rz. Ałgeta. Od m. Agbułagi prowadzą kołowe drogi do w. Chrami i przez Somchecki grzbiet oraz Mokre góry do m. Achałkałaki. Droga ta jest bardzo uciążliwa i można korzystać z niej tylko w suchą porę roku.

b) Gumry — Mastara — Sardar-abad — Wagarszapat — Eriwań.

Droga ta przechodzi przez górzysty teren, przecina zachodnie zbocza szczytu Ałagez obchodząc go od południa, wychodzi na Eriwańską równinę. Od m. Eczmiadzin idzie szosa w kierunku w. Igdir, przechodząc przez rz. Araks w w. Markara i przecinając wszystkie jej dopływy na obu równinnych brzegach.

Oprócz wyżej opisanych ważniejszych dróg w Zakaukaziu, są również i inne, idące w rozmaitych kierunkach, które mogą być częściowo wykorzystane dla ruchu kołowego, lecz przeważnie tylko w suchą porę roku.

VI. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY.

1. Zarys historyczno - polityczny.

Po rewolucji rosyjskiej w r. 1917, proklamującej samostanowienie narodów, narody Kaukazu wykorzystując to hasło dla urzeczywistnienia swych dawnych dążeń, zaczęły odrywać się od Rosji i tworzyć samodzielne republiki.

W ten sposób powstały na obszarze Kaukazu republiki: Kubańska, Związku Górali Kaukaskich i Zakaukaska Federacja w składzie republik: Azerbejdżańskiej, Gruzińskiej i Ormiańskiej.

Ostatnie trzy republiki ogłosiły w maju 1918 r. niepodległość, która „de facto“ była uznana przez wszystkie państwa Europy, niepodległość zaś Gruzji „de jure“ uznana była przez wszystkie państwa Europy w styczniu 1921 r.

Po likwidacji „Ochotniczej Armji“ Aleksiejewa — Denikina — Wrangla, które przeważnie opierały się na północnej części Kaukazu, Z.S.R.R. w latach 1919 — 1921 stopniowo podbił wszystkie nowopowstałe republiki Kaukaskie (Kubańską i Góralską w latach 1919—1921, Azerbejdżańską i Ormiańską w kwietniu 1920, Gruzińską w marcu 1921).

W końcu 1922 r. na Zjeździe S.S.R. przyjęto układ o utworzeniu Z.S.R.R., do którego weszły w charakterze republik związkowych: Północno-Kaukaski kraj wraz z autonomicznymi obwodami, Dagestańska autonomiczna republika i Związek Zakaukaskich Federacyjnych Republik: Azerbejdżan, Gruzja i Armenja.

2. Północno - Kaukaski kraj.

Do obszaru Kaukazu należy tylko południowa i południowo-wschodnia część Północno-Kaukaskiego kraju, który był utworzony w czerwcu 1924 r. wraz z autonomicznymi obwodami.

Do tego obszaru wchodzi części Dońskiego i Salskiego okręgu na płd. od linii rz. Jeja — rzeka Manycz, okręgi Kubański, Czarnomorski, Majkopski, Armawirski, Stawropolski, Sunżeński i Terski, oraz autonomiczne obwody: Adygejski, Inguszecki, Kabardyno-Bałkarski, Karaczajewski, Północno-Osetyński, Czerkieski i Czeceński.

Według danych Centr. Wyk. Komitetu Z.S.R.R. z dn. 1.I.1931 r., obecnie zniesiony został podział na okręgi, wobec czego rozpatrywany przez nas obszar Północno-Kaukaskiego kraju obecnie podzielony jest na 61 rejonów (z których 5 częściowo należy do obszaru Kaukazu) i 7 autonomicznych obwodów: Adygejski, Inguszecki, Kabardyno-Bałkarski, Karaczajewski, Północno-Osetyński, Czerkieski i Czeceński.

Każdy rejon i autonomiczny obwód bezpośrednio podlega centrum Północno-Kaukaskiego kraju, który znajduje się w m. Rostowie nad Donem.

Ścisłych danych co do obszaru i ludności 61 rejonów, należących do obszaru Kaukazu brak. W przybliżeniu, według danych z dn. 1.I.1931 r., cała powierzchnia tych 61 rejonów obejmuje do 165.000 km², ogólna zaś liczba ludności dochodzi do 5.150.000 mieszkańców.

1. A d y g e j s k i a u t o n o m i c z n y o b w ó d.

Adygejski autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centralnego Komitetu Wykonawczego Z.S.R.R. z dn. 22.VII.1922 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju. Administracyjno-polityczne centrum znajduje się poza granicami obwodu w m. Krasnodar, ponieważ obwód ten nie posiada wcale miast.

Według ostatnich oficjalnych danych Centr. Kom. Wyk. z r. 1931, obwód podzielony jest na trzy rejony.

Cała powierzchnia obwodu wynosi 3027 km²; stanowi ona wąski pasek wzdłuż rz. Kubań, o długości 90 km. i rz. Łaba, o długości 150 km.

Długość linii kolejowej w obwodzie wynosi 30 km., długość dróg kołowych — 350 km.

Cały Adygejski obwód mało zalesiony, poprzecinany jest rzekami i dopływami rz. Kubań.

Ogólna liczba ludności według danych z dn. 1.I.1931 r. wynosi 126.500 mieszkańców, z czego czerkiesów — 44,8%, zamieszkałych przeważnie w zach. części obwodu, rosjan — 25,6%, ukraińców — 23,3%, innych — 6,3%.

Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 41,8 mieszkańców na 1 km². Ludność zamieszkuje przeważnie w domach lekkiego typu.

Droga Wojenno-Gruzińska. Ruiny zamku królowej Tamary w wąwozie Darjalskim i rzeka Terek.

Obwód posiada 320 zamieszkałych osad. Zasobów miejscowych w obwodzie poddostatkiem. Plagą ludności jest malarja.

2. Inguszecki autonomiczny obwód.

Inguszecki autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 7.VII.1924 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju.

Administracyjno-polityczne centrum m. Terk-Kała (Władykaukaz).

Obwód podzielony jest na cztery rejony.

Cała powierzchnia obwodu wynosi 3218 klm². Północna część przedstawia równinę, południowa jest górzysta. Lasy zajmują $\frac{1}{3}$ część całego obszaru.

Ogólna liczba ludności według danych z dn. 1.I.1931 r. wynosi 81.900 mieszkańców, z czego inguszów — 93,1%, czeczeńców — 3,4%, innych 3,5%. Przeciętna gęstość zaludnienia — 25,5 mieszkańców na 1 klm².

Miast w obwodzie niema, zamieszkałych osad — 206. Zasoby miejscowe w wystarczającej ilości. W ostatnich latach obwód dawał rocznie do 25 tysięcy tonn nadwyżki kukurydzy.

Pod względem zdrowotnym obwód ma dobre warunki. Dróg bitych obwód nie posiada z wyjątkiem starej Maz-Dekskiej (Mozdokskiej) drogi o długości 36 klm., która jest główną arterią Inguszetji.

Kolej przecina obwód Inguszecki na odcinku 7 km.

3. Kabardyno — Bałkarski autonomiczny obwód.

Kabardyno-Bałkarski autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 16.I.1924 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju.

Administracyjno-polityczne centrum w m. Nalczyk. Obwód podzielony jest na 7 rejonów.

Cały obszar obwodu wynosi 11.534 klm². Pod względem etnograficznym obwód dzieli się na Kabardę i Bałkarję. Kabarda dzieli się na dużą i małą, z których duża znajduje się między rzeką Małka i rzeką Terek, o terenie równinnym, tak zwana Kabardyńska równina, Bałkarja zaś jest górzysta.

W obwodzie Kabardyno-Bałkarskim kolej przechodzi od st. Kotliarskaja do m. Nalczyk, na długości 50 klm., oprócz tego przecina kolej z m. Rostów do m. Terk-Kała (Władykaukaz).

Szosa w obwodzie niema zupełnie, inne drogi kołowe ciągną się dolinami rzek i wąwozami górskimi.

Ogólna liczba ludności wynosi 224.400 mieszkańców, z czego kabardyńców — 60%, bałkarców — 16,3%, ukraińców — 8,4%, Rosjan — 7,5%, osetyńców — 2%, innych — 5,8%.

Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 19,5 mieszkańców na 1 km². Na całym obszarze obwodu poza m. Nalczyk, miast niema; zamieszkałych osad jest 249. Zasobów miejscowych obwód posiada w dostatecznej ilości, głównie bydło i siano.

Pod względem zdrowotnym, warunki dobre.

4. Karaczajewski autonomiczny obwód.

Karaczajewski autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 26.IV.1936 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju.

Administracyjno-polityczne centrum m. Mikojan-Szachar, były aul Kamennomostowskoje, na płd. od w. Chumarinskoje.

Obwód podzielony jest na trzy rejony. Cała powierzchnia obwodu wynosi 9.229 km², którą pokrywają odgałęzienia Głównego i Boczno-grzbietów. Pod względem linii komunikacyjnych, obwód jest bardzo biedny. Przechodzi tam tylko doliną rz. Teberda droga z m. Sochumi do m. Batał-Pasza (Batałpaszyńska); więcej dróg kołowych na obszarze obwodu niema.

Ogólna liczba ludności wynosi 72.100 mieszkańców, z czego karaczajowców 81,3%, osetyńców — 4,8%, innych 13,9%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 7,8 mieszkańców na 1 km². Obwód miast nie posiada; zamieszkałych osad — 62.

Co do zasobów miejscowych, to obwód posiada b. dużo rogacizny, natomiast mało zboża; również nie można liczyć na furaz i na zakwaterowanie, gdyż ludność zamieszkuje w tak zwanych saktach, domkach bardzo prymitywnych, wykorzystywanych jako schronienie tylko zimową porą.

5. Północno-Osetyński autonomiczny obwód.

Północno-Osetyński autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 7.VII.1924 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju.

Administracyjno-polityczne centrum znajduje się poza granicami obwodu w m. Terk-Kała.

Obwód podzielony jest na pięć rejonów. Cała powierzchnia obwodu wynosi 6.052 km²; teren jest nadzwyczaj górzysty, pokryty odga-

łężeniami głównego grzbietu, tylko pnc. część obwodu łączy się z. Terk-Kalską kotliną i przedstawia teren równinny. Lasy pokrywają do $\frac{1}{4}$ części całego obwodu.

Obwód Północno-Osetyński przecina kolej m. Terk-Kała — m. Rostów z odnogą od st. Darg-koch do m. Alagir. Szos w obwodzie niema oprócz odcinka Wojenno-Gruzińskiej drogi.

Ogólna liczba ludności wynosi 171.500 mieszkańców, z czego osetyńców 84,2%, ukraińców 6,8%, rosjan 6,6%, innych 2,4%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 28,3 mieszkańców na 1 km². Miast w obwodzie niema wcale; zamieszkałych osad 286. Zasobów miejscowych w obwodzie jest ilość wystarczająca. Pod względem zdrowotnym warunki są dobre.

6. Czerkieski autonomiczny obwód.

Czerkieski obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dnia 26.IV.1926 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego Kraju

Administracyjno-polityczne centrum — m. Batał-Pasza (Batał-paszyńsk).

Obwód dzieli się na 2 rejony. Powierzchnia obwodu wynosi 1.459 km² terenu górskiego, poprzecinanego północnymi odgałęzieniami głównego i bocznego grzbietów.

Co się tyczy linii komunikacyjnych, to obwód posiada ich niewiele. Przez obszar obwodu przechodzi kolej budująca się z w. Niewinno-mysskaja do m. Batał-Pasza.

Ogólna liczba ludności wynosi 70.300 mieszkańców, z czego kabardyńców — 33,3%, nogajców — 16,8%, czerkiesów — 7,2%, innych — 42,7%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 48,2 mieszkańców na 1 km².

Obwód posiada tylko jedno miasto Batałpaszyńsk i 54 zamieszkałe osady.

7. Czeceński autonomiczny obwód.

Czeceński autonomiczny obwód powstał na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 30.XI.1922 r. i wchodzi w skład Północno-Kaukaskiego kraju.

Administracyjno-polityczne centrum m. Suncz-Kała (Groznyj). Obwód podzielony jest na 11 rejonów. Cały obszar obwodu wynosi 11.941 km². Przedstawia on nadzwyczajną różnorodność pod względem ukształtowania terenu, przyczem południowa część obwodu sięga do głównego grzbietu, dzięki czemu jest nadzwyczaj górzysta. Dalej

na północ teren jest górzysto-lesisty, poprzecinany dużą ilością rzek i rzeczek. Dalej, bliżej płn. granicy obwodu, obszar przeważnie bezleśny i równinny, położony między rzeką Sunża i rzeką Terek.

Czeceński autonomiczny obwód przecina kolej z m. Baku do m. Rostowa i odnoga z m. Gudermes do m. Maz-Dek, długości 125 klm. W obwodzie jest tylko jedna droga szosowana z m. Suncz-Kała do w. Wedeno i dalej do m. Botlich, reszta dróg przeważnie kołowych, w górzystej części — ścieżki.

Ogólna liczba ludności wynosi 525.800 mieszkańców, z czego czeceńców — 67,1 %, rosjan — 17,7 %, ukraińców — 2,1 %, i innych — 13,1 %.

Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 43,2 mieszkańców na 1 klm². Obwód posiada jedno miasto i 1532 zamieszkałych osad

Ilość zasobów miejscowych w obwodzie jest wystarczająca dla mieszkańców, na nadmiar ich liczyć nie można. W rejonie m. Suncz-Kała znajdują się kopalnie nafty.

3. Dagestańska Autonomiczna Republika.

Dagestańska Autonomiczna Republika powstała na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 20.I.1921 r. i wchodzi w skład Z.S.R.R.

Administracyjno-polityczne centrum w m. Szamil-Kała (Machacz-Kała).

Republika podzielona jest na 29 rejonów. Cały obszar republiki wynosi 57.320 klm², który można podzielić na 3 części, równinną, podgóorską i górską.

Równinna część Dagestanu obejmuje rozległe szerokie obszary stepów, częściowo zaś piaszczyste rejonu lub zabagnione niziny.

Równoległe do morza Kaspijskiego rozciąga się podgórska część Dagestanu, gdzie ciągną się niewysokie grzbiety gór.

Górski Dagestan przedstawia teren nadzwyczaj uciążliwy; grzbiety gór podzielone są tam głębokimi wąwozami, często o bardzo stromych zboczach.

Dagestan posiada kolej z m. Baku przez m. Szamil-Kała do m. Gudermes, z odnogami ze st. Szamchał do m. Temir-Chan-Szura (Bujnakska) i ze st. Uzlłowaja do m. Kiził-Jar. Ogólna długość linii kolejowych wynosi 418 klm.

W m. Szamil-Kała znajduje się dobrze zorganizowany port. Dróg szosowanych 169 klm. długości (szosa z m. Szamil-Kała do m. Temir-Chan-Szura i m. Gunib oraz szosa m. Chunzach — m. Botlich).

W górskiej części Dagestanu poza ścieżkami dróg kołowych niema wcale i dlatego też ta część jest trudna do przebycia.

Ogólna liczba ludności Dagestanu wynosi 871.100 *) mieszkańców, z czego awarów 17,6%, darginów 13,8%, rosjan 12,5%, leżginów 11,5%, kumyków 7,4%, łażów 5,1%, kajtago-tabasarańców 5,9%, nogajców 3,5%, tiurków dagestańskich 3%, ceczeńców 2,8%, górskich żydów 1,5%, innych 15,6%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 15 mieszkańców na 1 klm².

Republika posiada 5 miast i 2.392 osady zamieszkałe. Co do zasobów miejscowych republika jest samowystarczalna; znajduje się tu nadwyżka rogowiny. Górny Dagestan ma mało zboża. Warunki zakwaterowania, oprócz górnej części, są dobre.

4. Zakaukaska Socjalistyczna Federacyjna Sowiecka Republika.

Po zajęciu Zakaukaskiego kraju przez Z.S.R.R. w r. 1920—21, konferencja Centr. Wyk. Komitetów Zakaukaskich republik dn. 12.III.1922 r. przyjęła związkowy układ socjalistycznych republik Azerbejdżanu, Gruzji i Armenji i polityczna organizacja Zakaukaskiego kraju ustanowiona była w formie federacyjnego związku tych republik.

Naczelną władzą Związku został Związkowy Komitet, który według konstytucji miał kierować sprawami zagranicznymi, wewnętrznym handlem, komunikacją, sprawami wojskowymi, narodowościowymi regulacją pracy i współpracować z Najwyższym Ekonomicznym Komitetem w dziedzinie ogólnej ekonomicznej polityki związkowych republik.

Dnia 13.XII.1922 r. zjazd Zakaukaskiego związku w m. Baku zmienił konstytucję Związkowego Komitetu, organizując Zakaukaską Socjalistyczną Federacyjną Sowiecką Republikę z Centr. Wyk. Komitetem. Republika ta weszła w skład Związku Socjalistycznych Republik narówni z R.S.F.S.P., U.S.S.R. i B.S.S.R.

W skład Zakaukaskiej Federacji obecnie wchodzi: Azerbejdżańska socjalistyczna sowiecka republika, socjalistyczna sowiecka republika Gruzji i Ormiańska socjalistyczna sowiecka republika.

Cała powierzchnia Zakaukaskiej Federacji obejmuje według danych z dn. 1.I.1931 r. 185.717 klm², co wynosi 0,9% powierzchni całego Związku S.R.R.

Ogólna liczba ludności Zakaukaskiej Federacji wynosi, według danych z dn. 1.I.1931, 6.426.700 mieszkańców, z czego gruzinów 31,0%,

*) Według I. P. Trojanina S. S. S. R. Nacjonalna problema. (Po nacjonalnym republikam i obłaściam Sow. Sojuza). Moskwa, 1924, ogólna liczba ludności Dagestanu wynosi 1,265.000 m.

turków 28,5%, ormian 23%, rosjan 5,8%, innych 11,7%. Przeciętna gęstość zaludnienia Zakaukazia wynosi 35 mieszkańców na 1 klm².

1. Azerbejdżańska Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Azerbejdżańska Socjalistyczna Sowiecka Republika, została proklamowana 27.IV.1920 r. po zajęciu Azerbejdżanu przez Z.S.R.R.

Administracyjno-polityczne centrum znajduje się w m. Baku. Według danych Centr. Kom. Z.S.R.R. z dn. 1.I.1931 r. republika podzielona jest na 63 rejony, jeden autonomiczny obwód — Nagórnego Karabachu i jedną autonomiczną socjalistyczną sowiecką republikę — Nachiczewańską.

Cały obszar republiki wynosi 85.963 klm², który według ukształtowania i geologicznej budowy dzieli się na cztery części: północną, pokrytą południowo-wschodnimi odnogami głównego grzbietu, średnią — niziną równinę wzdłuż rzeki Mtkwari i dolnego biegu rz. Araks, płdn.-zachodnią, pokrytą górkami i płaskowzgórzem Małego Kaukazu oraz południowo-wschodnią, zapełnioną grzbietami Tałszyńskich gór.

Azerbejdżan posiada gęstszą sieć komunikacyjną niż inne republiki Kaukazu. Linja kolejowa z Rostowa przecina terytorjum Azerbejdżanu ze st. Jałama do m. Baku, na długości 196,3 klm^{*}). Od m. Baku ciągnie się zakaukaska kolej przez Azerbejdżan do st. Pojło na długości 470,5 klm. Na wykończeniu jest kolej od st. Aliat do st. Dżulfa (granica perska) długości 408,5 klm.

Szosowanych dróg ma Azerbejdżan 1.400 klm., najważniejszą z nich jest szosa z m. Ewłach do m. Nucha i do m. Szusza.

Długość dróg wodnych (rz. Mtkwari) wynosi 530 klm.

Azerbejdżan ma na morzu Kaspijskim większy, doskonale zorganizowany port w m. Baku.

Ogólna liczba ludności wynosi 2.510.800 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.) z czego azerbejdżanów 63%, ormian 12,4%, rosjan 9,7%, innych 14,6%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 33 mieszk. na 1 klm².

Azerbejdżan posiada 18 miast, 14 miasteczek i 4544 zamieszkałych osad. Ludność zamieszkuje przeważnie w domach, budowanych z gliny, z płaskimi dachami w większości bez pieców.

*) Wszystkie dane co do długości kolei, szos, dróg kołowych i dróg wodnych, według danych z r. 1928.

Azerbejdżan obfituje w zasoby, zwłaszcza posiada duże ilości owiec. W Azerbejdżanie panuje malarja, szczególnie w środkowej części kraju.

Autonomiczny obwód Nagórnego Karabachu.

Autonomiczny obwód Nagórnego Karabachu powstał na mocy dekretu Azerbejdżańskiego Centr. Wyk. Kom. z dn. 7.VI.1923 r. i bezpośrednio podlega A.S.S.R.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Chankendy (Stepanakert).

Obwód podzielony jest na 4 rejony. Obszar obwodu wynosi 4.160 klm².

Dróg żelaznych w obwodzie Nagórnego Karabachu niema. Szosa, przecina obwód z m. Ewłach do m. Chankendy (Stepanakert) i do m. Szusza. Oprócz tego jest gruntowa kołowa droga z m. Szusza do m. Sardar, pozatem w obwodzie kołowych dróg niema.

Ogólna liczba ludności wynosi 133.163 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.), z czego ormjan 89,1%, azerbejdżanów 10,0%, rosjan 0,5%, innych 0,40%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 33 mieszkańców na 1 klm².

Ilość miejscowych zasobów nie zaspakaja potrzeb ludności.

Nachiczewańska Autonomiczna Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Nachiczewańska Republika została utworzona w styczniu 1921 r. i bezpośrednio podlega A.S.S.R.R.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Nachiczewan.

Republika podzielona jest na 6 rejonów.

Nachiczewańska autonomiczna republika nie ma bezpośredniego połączenia z Azerbejdżańską Republiką, gdyż dzieli je terytorjum Ormiańskiej Republiki.

Obszar Nachiczewańskiej republiki wynosi 5.988 klm² i zajmuje dolinę lewego brzegu rz. Araks.

Dróg żelaznych republika posiada 143 klm. (kolej z m. Eriwan do m. Dżulfa). Szosy wynoszą 132 klm. długości, gruntowe drogi — 160 klm.

Ogólna liczba ludności wynosi 111.592 mieszkańców (dane z 1.I.1931 r.) z czego azerbejdżanów 84,5%, ormian 10,8%, rosjan 1,7%, innych 3,0. Przeciętna gęstość zaludnienia 19 mieszkańców na 1 klm². Republika posiada 2 miasta oraz 241 zamieszkałych osad.

2. Socjalistyczna Sowiecka Republika Gruzji.

Socjalistyczna Sowiecka Republika Gruzji proklamowana została dn. 25.II.1921 r., po zajęciu m. Tbilisi przez Z.S.R.R.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Tbilisi.

Według danych Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 1.I.1931 r. Gruzińska Republika podzielona jest na 59 rejonów, dwie autonomiczne socjalistyczne sowieckie republiki: Abchaską i Adżarską oraz jeden autonomiczny obwód Południowej Osetji.

Cały obszar Gruzińskiej republiki wynosi 70.094 klm².

Sieć komunikacyjnych linii w Gruzji nie jest rozwinięta w dostatecznej ilości. Długość linii kolejowych wynosi 795 klm. (na 100 klm² — 1,13 klm.). Długość wszystkich szos i dróg gruntowych wynosi 3.759 (na 100 klm² — 6,3 klm.).

Na brzegu morza Czarnego Gruzińska Republika posiada dobrze zorganizowane porty w m. Batumi i m. Poti.

Ogólna liczba ludności wynosi 2.883.200 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.), z czego gruzinów 57,7%, ormian 11,6%, Turków 5,2%, osetyńców 4,3%, Rosjan 3,6%, innych 7,6%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 41 mieszkańców na 1 klm².

Gruzja posiada 26 miast, 4 miasteczka i 4897 zamieszkałych osad.

W zachodniej Gruzji ludność mieszka w domach o płaskich dachach, budowanych z kamienia lub cegły. We wschodniej zaś Gruzji przeważają drewniane domy, rozrzucone na większej przestrzeni, wśród sadów i ogrodów.

Gruzja nie posiada nadmiaru miejscowych zasobów, prócz pewnej ilości bydła i siana.

Abchaska Autonomiczna Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Abchaska Republika powstała na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Gruzińskiej republiki z dn. 4.III.1921 r. i wchodzi w skład Gruzińskiej Republiki.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Sochumi.

Abchaska Republika podzielona została na 4 rejony.

Powierzchnia republiki, wynosząca 8.615 klm² jest przeważnie pokryta południowymi odnogami głównego grzbietu.

Główne linje komunikacyjne Abchazji są morskie—długość brzegu morskiego wynosi 200 klm. Abchazja ma trzy naturalne porty: m. Sochumi, m. Gudauti i m. Gagri, które wymagają jeszcze inwestycji.

Na obszarze Abchazji w budowie jest linja Czarnomorskiej kolei.

Droga Wojenno-Gruzínska w rejonie wsi Mleti.

Długość szos i dróg kołowych wynosi 400 klm.

Ogólna liczba ludności wynosi 230.760 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.), z czego abchazów 27,8%, gruzinów 33,5%, ormian 12,8%, greków 7%, rosjan 6,2%, innych 12,7%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 27 mieszk. na 1 km².

Abchazja posiada 3 miasta i 531 zamieszkałych osad. Ludność zamieszkuje w drewnianych, wygodnych domach.

Zasoby miejscowe są małe, natomiast Abchazja obfituje w lasy. Warunki zdrowotne są bardzo dobre.

Adżarska Autonomiczna Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Adżarska Autonomiczna Republika powstała w lipcu 1921 r. na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Gruzjińskiej Republiki i wchodzi w skład Gruzjińskiej Republiki.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Batumi.

Adżarska Republika podzielona jest na 3 rejony. Obszar republiki wynosi 2911 km²; jest ona położona na prawym brzegu morza Czarnego i pokryta odgałęzieniami Adżarskiego grzbietu. Z całego terytorjum Z.S.R.R. republika ta posiada najcieplejszy klimat. Głównymi linjami komunikacyjnymi, jak i w Abchazji, są drogi morskie. Adżarja ma doskonale urządzony port w m. Batumi.

Adżarję przecina kolej z m. Tbilisi do m. Batumi. Szosa ciągnie się wzdłuż rzek Czorochi i Adżaris-Cchali, z m. Batumi do m. Achałciche, od której odchodzą odgałęzienia do m. Artwini oraz w głąb Turcji. Pozatem dróg kolejowych w Adżarji brak.

Ogólna liczba ludności wynosi 146.656 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.), z czego adżarców 53,7%, gruzinów 14,5%, ormian 7,9%, rosjan 7,7%, greków 4,3%, innych 11,9%. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 51 mieszkańców na 1 km².

Adżarja posiada 1 miasto i 293 zamieszkałych osad.

Południowo-Osetyński autonomiczny obwód.

Południowo-Osetyński autonomiczny obwód został utworzony dn. 20.IV.1922 r. na mocy dekretu Centr. Wyk. Kom. Gruzjińskiej republiki i wchodzi w skład Gruzjińskiej Republiki.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Cchinwali (Stalinir).

Obwód dzieli się na 3 rejony. Obszar obwodu wynosi 3.920 km², jest pokryty południowymi odgałęzieniami głównego grzbietu.

Linji kolejowych w Południowej Osetji prawie niema. Przez obszar obwodu przechodzi tylko szosa, idąca z m. Gori do m. Cchinwali oraz

płn.-wsch. kąć obwodu, przecina Wojenno-Gruzińska droga. Oprócz tego obwód ma kołowe drogi w dolinie rz. Liachwa, od m. Cchinwali do m. Dżawa i z m. Muchrani do m. Mleta.

Ogólna liczba ludności wynosi 94.288 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931 r.), z czego osetyńców 69,1%, gruzinów 26,9%, żydów gruzińskich 2,0%, innych 2%.

Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi 24 mieszk. na 1 klm².

Obwód nie posiada nadmiaru zasobów, prócz pewnej ilości bydła.

3. Ormiańska Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Ormiańska Republika została utworzona 2.VI.1920 r., po zajęciu Armenji przez Z.S.R.R.

Administracyjno-polityczne centrum — m. Eriwań.

Według danych Centr. Wyk. Kom. Z.S.R.R. z dn. 1.I.1931 r., Ormiańska republika podzielona jest na 26 rejonów. Cały obszar Armenji, który przedstawia centralno-wulkaniczny teren Zakaukaskiego kraju wynosi 29.660 klm².

Sieć kómunikacyjna w Armenji jest bardzo słabo rozwinięta.

Wód morskich i śródlądowych Armenja nie ma wcale. Obszar Armenji przecina kolej z m. Tpilisi do m. Gumry, m. Eriwań i m. Dżulfa. Ogólna ich długość wynosi 375 klm. Długość szos — 822 klm., dróg kołowych — 1.803 klm. Na 100 klm² przypada 1,21 klm. kolei i 2,29 klm. szos.

Ogólna liczba ludności wynosi 1.032,700 mieszkańców (dane z dn. 1.I.1931r.) z czego ormian 84,7%, Turków 8,8%, Rosjan 2,2%, innych 4,3%. Przepiętna gęstość zaludnienia — 35 mieszkańców na 1 klm².

Armenja posiada 5 miast, 23 miasteczka i 1961 zamieszkałych osad.

Zasobów posiada Armenja dostateczną ilość; jest nawet pewien nadmiar zboża i rogacizny.

Ludność mieszka w bardzo prymitywnych domkach (ziemiankach) z płaskimi dachami. Domki te są wilgotne i zimne.

Warunki zdrowotne nie są dobre. Panuje tam malarja, w szczególności w Eriwańskiej kotlinie.

5. Organizacja władz.

Organizacja władz na obszarze Kaukazu jest dość skomplikowana.

Obszar Kaukazu obejmuje: Północno-Kaukaski kraj (z wyjątkiem płnc.-zachodniej części na płnc. od rz. Jeja), Dagestańską Autono-

miczną Soc. Sow. Republikę i Związek Zakaukaskich Federacyjnych Republik (Azerbejdżan, Gruzja i Armenia).

Najwyższej władzy Z.S.R.R., Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu Z.S.R.R. podlega bezpośrednio Związek Zakaukaskich Federacyjnych Republik.

Północno Kaukaski kraj i Dagestańska Autonomiczna Republika podlegają Centr. Wyk. Kom. R.S.F.S.R. i przez tą ostatnią wchodzi w skład Z.S.R.R.

Związek Zakaukaskich Federacyjnych Republik, ma swój Centr. Komitet Wyk. (siedziba—m. Tpilisi), któremu podlegają republiki—Azerbejdżańska, Gruzińska i Ormiańska.

Każda z tych republik ma swój Centralny Komitet Wykonawczy.

Azerbejdżańskiemu Centr. Komitetowi Wyk. podlegają bezpośrednio Centr. Komitet Wyk. Autonomicznego Obwodu Górnego Karabachu i Nachiczewańskiej Autonomicznej Republiki.

Centr. Komitetowi Wyk. Azerbejdżanu podlegają również rejonowe wykonawcze komitety tych rejonów, które nie należą do autonomicznego obwodu Nagórnego Karabachu i Nachiczewańskiej Republiki.

Centr. Komitetowi Wyk. Gruzji (siedziba — m. Tpilisi) podlegają bezpośrednio Centralne Wykonawcze Komitety Abchaskiej i Adżarskiej Auton. Soc. Sow. Republik oraz Południowo Osetyńskiego Autonomicznego Obwodu, którym podlegają miejscowe rejonowe wykonawcze komitety. Tak samo Centr. Kom. Wyk. Gruzji podlegają bezpośrednio rejonowe komitety wykonawcze tych rejonów, które nie wchodzi w skład Adżarji, Abchazji i Południowej Osetji.

Centr. Komitetowi Wyk. Armenji (siedziba — m. Eriwań) podlegają bezpośrednio wszystkie rejonowe komitety wykonawcze Armenji.

Centr. Komitetowi Wyk. Dagestańskiej Autonomicznej Soc. Sow. Republiki podlegają wszystkie rejonowe wykonawcze komitety Dagestanu.

Centr. Komitetowi Wyk. Północno-Kaukaskiego Kraju, podlegają bezpośrednio wszystkie rejonowe wykonawcze komitety i Centr. Wyk. Kom. 7 autonomicznych obwodów; tym ostatnim podlegają rejonowe wykonawcze komitety obwodów.

„Rejonowy zjazd sowietów stanowi władzę samorządową i wykonawczą na terenie rejonu oraz składa się z przedstawicieli sowietów miejskich danego rejonu, wybieranych w stosunku 1 delegata na 1000 m., oraz przedstawicieli miasteczkowych i wiejskich, w stosunku 1 delegata na 500 mieszkańców.

Stałą władzą w rejonie jest rejonowy komitet wykonawczy i wybrane przez niego prezydjum.

Sowiety miejskie stanowią władzę miejską na terenie danego miasta i składają się z delegatów ludności, wybieranych w stosunku 1 delegata na 1000 mieszkańców. Stałym organem wykonawczym sowietu miejskiego jest wybrane przez niego prezydjum.

Sowiety wiejskie (miasteczkowe) są najniższymi komórkami ustroju sowieckiego i sprawują władzę samorządową oraz wykonawczą na terenie wsi (miasteczek). Skala wyborcza dla tych sowietów wynosi 1 del. na 200 mieszk. Sowiety wiejskie wybierają prezydjum (3-ch członków).

Jak wynika z tego opisu, cały ustrój oparty jest na sowietach (radach) różnych stopni, stąd też i utrzymała się popularna nazwa „państwa sowieckiego“*).

Na czele tego skomplikowanego aparatu administracyjnego jest Wszecchrosyjski Zjazd Sowietów, który wybiera Centralny Komitet Wykonawczy całego Z.S.R.R. (W.C.I.K.).

W.C.I.K. ma prawo wydawać dekrety, rozporządzenia i postanowienia, również określa ramy pracy swego Prezydjum.

Rada Komisarzy ludowych W.C.I.K. składa się z dwóch organów: Rady Związkowej, którą wybiera Zjazd Sowietów Z.S.R.R., składający się z przedstawicieli związkowych republik, proporcjonalnie do ilości ludności oraz Rady Narodowościowej, do której wchodzi po 5 przedstawicieli każdej związkowej i autonomicznej republiki i po 1 przedstawicielu autonomicznych obwodów.

W.C.I.K. zbiera się trzy razy do roku. W czasie przerwy pomiędzy sesjami, najwyższym organem jest Prezydjum W. C. I. K. Z. S. R. R., składające się z 27 członków. Prezydjum to jest najwyższym wykonawczym jak również kontrolnym i ustawodawczym organem władzy. Może wydawać wszelkiego rodzaju zarządzenia, a równocześnie wprowadzać zmiany do Konstytucji.

Rada komisarzy ludowych (Sownarkom), mianowana przez W. C. I. K. jest organem kierowniczym, który bezpośrednio kieruje sowieckim państwem wraz z Biurem Politycznym Partji Komunistycznej, również mianowanemu przez W.C.I.K. Sownarkom ma prawo wydawać dekrety w określonych ramach.

Rada Komisarzy Ludowych jest centralnym organem wykonawczym Z. S. R. R.

Dla kierownictwa sprawami gospodarstwa i obrony istnieje Komitet Ekonomiczny i Komitet Obrony. Oprócz tego istnieją: Pań-

*) Kpt. dypl. Wacław Sława-Neyman: Białorus Sowiecka.

stwowy urząd planów gospodarczych (Gosplan), Komisja projektów ustawodawczych i Centralny urząd statystyczny.

Wszystkie sprawy kierownicze Z.S.R.R. i związkowych republik można podzielić na 3 grupy:

1. Sprawy, które należą tylko do kompetencji organów władzy Z. S. R. R.

2. Sprawy, które regulowane są równocześnie przez Z.S.R.R. i przez związkowe republiki.

3. Sprawy, które w większości należą do związkowych republik. Do pierwszych zalicza się: sprawy zagraniczne, sprawy wojskowe i morskie, handel zagraniczny, komunikacja, poczta i telegraf.

Do drugiej grupy należą: przemysł, handel wewnętrzny, finanse, praca i robotniczo-włściańska inspekcja.

Do trzeciej grupy należą: rolnictwo, sprawy wewnętrzne, sprawiedliwość, oświata, sprawy zdrowotne i opieka społeczna.

Stosownie do takiego podziału są zorganizowane Komisarjaty Ludowe Z. S. R. R. jak to: spraw zagranicznych, spraw wojskowych, handlu zagranicznego, komunikacji, poczty i telegrafów.

Z. S. R. R. i związkowe republiki mają komisarzy ludowych: przemysłu, handlu wewnętrznego, finansów, pracy i robotniczo-włściańskiej inspekcji.

Oprócz tego Z. S. R. R. ma jeszcze dwa organy: Zjednoczony państwowy Polityczny urząd (O. G. P. U.) i Najwyższy Sąd Z. S. R. R.

O. G. P. U. podlega bezpośrednio Radzie Komisarzy Ludowych, w skład której wchodzi z głosem doradczym.

Najwyższy Sąd Z. S. R. R. znajduje się przy Centralnym Komitecie Wykonawczym Z. S. R. R.

Urzędy polityczne znajdują się również we wszystkich autonomicznych republikach i obwodach.

Z powyższego wynika, że „Centralny Komitet Wykonawczy Z. S. R. R. oraz mianowana przez niego Rada Komisarzy ludowych i Biuro Polityczne Partji komunistycznej są faktycznymi władzami, które rządzą całym związkiem soc. sow. republik.

VII. LUDNOŚĆ.

Ogólna liczba mieszkańców na Kaukazie, według danych Centralnego Komitetu Wykonawczego Z. S. R. R. z dn. 1.I.1931 r. wynosi 13.720.300.

Pod względem narodowościowym, ludność Kaukazu przedstawia dość dużą różnorodność.

Według danych archeologicznych, Kaukaz był już zaludniony na kilka tysięcy lat przed naszą epoką. Zabytki epoki kamiennej znajdują się do dziś na brzegu morza Czarnego, w Czeczni, Dagestanie, Gruzji, Armenji i w innych częściach Kaukazu.

Narody obecnie zamieszkujące Kaukaz zjawily się tam później, w epoce historycznej.

Uczeni stwierdzili, że dzisiejsze narody Kaukazu przybyły z południa, a tylko małe grupy przysły z północy i ze wschodu. Na Kaukazie są wszakże przedstawiciele i najstarszych narodów, których dziś nazywają jafetytami. Z zamierzchłych czasów pozostała legenda, że Kaukaz zamieszkuje dużo różnych narodowości, lecz stosunkowo niedawno zostało ustalone, że narodów kaukaskich nie jest tak dużo — istnieje tylko dużo dialektów.

Stosunkowo wielka różnorodność narodowościowa Kaukazu ma swoje uzasadnienie. Główną przyczyną było to, że Kaukaz leży na pograniczu Europy i Azji na drodze, którą w ciągu kilku wieków przesuwały się narody z Azji do Europy i odwrotnie.

Znani badacze języków kaukaskich Ustar i Miller twierdzą, że Kaukaz nie był szlakiem, przez który przechodziły narody w swych wędrówkach z Azji do Europy, a tylko schroniskiem, do którego ścigały narody wyciskane z południa. W każdym razie badacze twierdzą, że 1000 lat przed naszą erą narody jafetyckie zajmowały południowe stoki Głównego Grzbietu Kaukaskiego na całej ich długości,

później przyszły z południa inne grupy, które wyparły je poza Główny Grzbiet.

Warunki geograficzne zmusiły te narody do życia w odosobnieniu co było główną przyczyną powstania tylu dialektów wśród plemion należących do tej samej grupy.

Równocześnie warunki geograficzne i klimatyczne przyczyniły się do zróżniczkowania zwyczajów, kultury, charakterów i t. d.

Próby kolonizacji Kaukazu przez Rosjan rozpoczęły się od dawna. Jeszcze książęta Kijowskiej Rusi przed tysiącem lat urządzali wojenne wyprawy na Kaukaz. W roku 965 wielki książę Światosław Jgorowicz prowadził walkę z jasami (tak nazywali osetynów) i z koso-gami (czerkiesami). Później, Rosja osłabiona przez turecko-mongolskie hordy dała spokój Kaukazowi i dopiero w XVII wieku znów wyciągnęła rękę w kierunku Kaukazu.

W Rosji, w tych czasach o Kaukazie miano pojęcie, jako o obszarze zamieszkałym przez narody wolne, nieuznające żadnego ucisku, żyjące w dobrobycie, dlatego też zaczęli uciekać z Rosji na Kaukaz ludzie niezadowoleni ze swego losu i spragnieni wolności. Przeważali wśród nich kozacy. Władze rosyjskie pomimo usilnych starań, nie mogły temu zapobiec.

Kiedy kozacy zajęli całkowicie płnc. część Kaukazu, władze moskiewskie zmieniły swój stosunek do nich. Zaczęły przebaczać uciekinierom, a nawet nawiązywać z nimi dobre stosunki, ażeby później zagarnąć ziemie Kaukazu wraz z byłymi swoimi poddanymi. Rozpoczyna się również przymusowe wysiedlanie Rosjan z głębi kraju na północny Kaukaz. Rosjanie zaczęli tworzyć na obszarze Kaukazu kozackie wojska, stopniowo osiedlając w ten sposób element rosyjski, co doprowadziło w rezultacie do podbicia całego Kaukazu w XIX wieku.

1. MIESZKAŃCY KAUKAZU W KOLEJNOŚCI POKREWIEŃSTWA NARODOWEGO *).

A. Rdzenna ludność Kaukazu.

I. *Czyści Jafetyci:*

Południowcy
wraz z
swanami:	{	a) Kartwelczycy (Gruzini), chrześcijanie
i muzułmanie,
		b) Megrelczycy (Mingrelczycy),
		c) Czanowie (Łazowie),
		d) Swanowie (Swanetyjczycy).

*) Podział według prof. Marra: Plemennej sostaw nasienienia Kawkaza.

Plemiona
północne
wraz z
abchazami :	{	a) Lezginie: Awarowie, Lakowie, Darginowie,
Kiuriniowie,
		a ¹) Udynowie,
		b) Czeceńcy: Nachczowie i Inguszwowie,
		b ¹) Cowa-tuszycy czeceńskiego plemienia,
		c) Czerkiesi,
		d) Abchazowie.

II. Mieszani Jafetyci.

1) Jafetyci — arjo-europejscy

z mowy:	a) Ormianie: chrześcijanie, muzułmanie,
z kultury:	a) Kurdowie — ezydi,
	b) Kurdowie muzułmanie,
	c) Tałysze (Tałyszyńcy),
	d) Taty,
	e) Osetyńcy (Osetyny).

2) Jafetyci — turcy.

z mowy:	a) Tabasarańcy (Tabasarany),
z kultury:	a) Azerbejdżanie (Aderbejdżanie),
	b) Górscy Turcy (Karaczajowie, Bałkarzy),
	c) Przykaspijscy Turcy (Kumucy).

B. Napływowa ludność Kaukazu.

I. Dawni koloniści z pośród narodów starożytnych

semici:	{ a) Syryjscy Ormianie,
	{ b) Żydzi, w tej liczbie mówiący po tatarsku,
arjo-europ.:	a) Grecy.

II. Ludność napływowa z czasów najazdów

Wojsk
perskich:	{	a) Persowie (Irańczycy),
		b) Żydzi,
		c) Syryjczycy,
Złotej ordy:	a) Katakcy,	
Wojsk
tureckich:	{	a) Osmani (Turcy),
		b) Grecy,

Droga Wojenno-Gruzińska. Góry Siedmiu Braci.

Wojsk
rosyjskich:	}	a) Rosjanie: prawosławni, sekciarze,
		b) Polacy,
		c) Ukraińcy,
		d) Niemcy,
		e) Litwini,
		f) Łotysze.

III. Koczujące narody.

- a) Cyganie,
- b) Nogajowie: kumusy, kubańscy.

2. MIESZKAŃCY KAUKAZU WEDŁUG TERYTORJALNEGO ZWIĄZKU.

I. Jafetyci i Jafetoi.

A. Południowo-Kaukascy Jafetyci.

1. Kartwelczycy (Gruzini):

- a) Wschodni: Kartweli, Kachi (Kachetyńcy), Tuszini (Tuszi), Pszawowie, Chewcowie, Mochewowie, Chewsurowie, Ingiłoi (Ingił),
- b) Południowi: Somcheci, Dżawachowie (Dżawacheli), Meschijczycy (Mescheli), Kłardijczycy (Kłardżeli), Taosi (Taoeli), Adżarowie (Aczareli), Gurijczycy (Guruli),
- c) Zachodni: Imeryjczycy (Imereli), Raczyńcy (Raczweli), Leczcumcy (Leczchumeli).

2. Czanowie:

- a) Mingrelczycy,
- b) Czanowie (Łazowie).

B. Jafetyci Środkowego Kaukazu.

1. Kistowie:

- a) Inguszowie lub Kistowie (Czeczeńcy),
- b) Cowa-tuszyńcy,
- b¹) Tuszyńcy (mówią po gruzińsku),
- c) Majstwejowie (Czeczeńcy: Nachczowie).

2. P s z a w o w i e i C h e w c o w i e :

- a) Pszawowie (mówią po gruzińsku),
- b) Chewcowie (Mochewowie, mówią po gruzińsku),
- c) Chewsurowie (mówią po gruzińsku).

3. S w a n o w i e :

- a) Ingurscy,
- b) Ccheniszcchalscy,
- c) Wschodni Osetyńcy (iranozowani).

4. A b c h a z o w i e : południowi — Samurdzakańcy; środkowi—
Adźni, północni — Bzybcy.

4¹) Czerkiescy Abchazowie (zamieszkali w rej. m. Batał-Pasza).

4²) Ubychowowie (mowa podobna do Abchazów i Czerkiesów; obecnie wysiedleni z Kaukazu, zamieszkują rej. Izmidą w Turcji).

C. *Północno-Kaukascy Jafetyci.*

1. W s c h o d n i (L e z g i n i) :

- a) Wschodnie — kiuryńskie plemię: Kiurini, Tabasarańcy, Agułowie, Rytułowie (Machady), Cachurowie, Chinałudzy, Dżecy, Chaputyjczycy, Krysowie, Buduchowie, Udynowie,
- b) Środkowi Lezgini: Darginowie, Kazi-Kumucy (Łakowie), Awarowie (nizinni i górscy),

c) Zachodnie — ando-didojskie plemię:

Andyjska grupa: Andyjczycy, Botlichey, Godoberińcy, Karatajowie, Achwachczycy, Kwandyjczycy (Bagułały), Czamałałowie, Tindałowie.

Didojska grupa: Didojowie, Chwarszinowie, Kapucziń-
czycy (Beszitl), Nachadowie (Chunzały).

2. Ś r o d k o w i (C z e c z e Ń c y) :

- a) Plemiona północne: Nachczowie (Czeczeńcy), Inguszowie.
- b) Plemiona południowe: Cowa-tuszyńcy, Majstwejowie.

3. Z a c h o d n i (A d y g e) :

- a) Plemiona wschodnie: Kabardyńcy,
- b) Plemiona zachodnie: Czerkiesi.

II. Jafetyto-arioeuropejczy.

1. O r m i a n i e (H a i):
 - a) Wschodni,
 - b) Południowi,
 - c) Północni.
- 1¹. Kurdowie (Irańczycy).
2. Talysze i Taty.
3. Aderbejdżanie (Azerbejdżanie).

III. Semici.

1. Żydzi: aderbejdżańscy (azerbejdżańscy), gruzińscy, górscy (dag-czufut), niedawno przybyli (europejscy).
2. Syryjczycy (Ajsorowie).
3. Arabowie.

IV. Arjoeuropejczy.

1. I r a ń c z y c y:
 - a) Plemiona południowe: Kurdowie,
 - b) Plemiona północne: Osetyńcy — wschodni (Iry, Iron), zachodni (Digory), południowi (Tuały),
 - c) Plemiona wschodnie: Persowie, Taty (muzułmanie), Talysze.
2. E u r o p e j c z y c y:
 - a) Słowiańskie plemię,
 - b) Germańskie plemię,
 - c) Romańskie plemię,
 - d) Pełazgijskie plemię,
 - e) Bałtyckie plemię.

V. Tiurcy (Turcy, Tatarzy).

1. Południowo-Kaukascy Tiurcy (Turcy).
 - a) Aderbejdżanie (Azerbejdżanie),
 - b) Osmanie: szirakscy, basenscy, meschijscy, adżarscy.
2. Północno-Kaukascy Tiurcy (Turcy).
 - a) Etniczno jafetyzowani: Bałkarzy (Tauli), Karaczajowie, Kumucy,

- b) Niedawno osiedli: Baszkirzy, Czuwasze, Sartowie, Kirgiskajsakowie,
- c) Różne narody tureckie: Karapapachowie, Turkmeni.

VI. Mongołowie.

1. Kałmucy.
2. Kajtacy.

VII. Finowie.

1. Estończycy.
2. Mordwini.
3. Czeremisi.

VIII. Cyganie.

Podział na plemiona cygańskie nie istnieje.

3. PODZIAŁ LUDNOŚCI NA RASY.

Narody Kaukazu należą do dwóch ras, aryjskiej i mongolskiej. Pierwsza zamieszkuje większą część północnego Kaukazu oraz zachodnią i środkową część Zakaukazia. Mongolska rasa natomiast zamieszkuje wschodnią część północnego Kaukazu, miejscami wzdłuż Głównego Grzbietu Kaukaskiego i południową oraz południowo-wschodnią część Zakaukazia.

A. RASA ARYJSKA.

1. Słowiańskie plemię.

a) *Ukraińcy* — na Kaukazie liczba ich dochodzi do 3.000.000 mieszk. Zamieszkują oni przeważnie Kubański kraj i Stawropolski okręg.

Jak już wyżej zaznaczyliśmy, ukraińcy osiedlili się na północnym Kaukazie bardzo dawno, lecz w XII w. zostali wypędzeni i dopiero w końcu XVII w. zaczęli stopniowo powracać.

Duża ilość ich przysła w końcu XVII w., gdy z Ukrainy wysiedlono tak zwanych „Zaporożców“. Do Ukraińców zaliczają też wysiedlonych Dońskich Kozaków, którzy połączyli się z byłymi „Zaporożcami“ i przyjęli ich zwyczaje.

Naród ukraiński fizycznie zdrowy, pracowity, dzięki tym zaletom na początku XX w. osiągnął znaczny dobrobyt i rozwój kulturalny. Zachował stare tradycje „Zaporożskiej Siczy“, dzięki czemu stanowi doskonały element pod względem wojskowym. Więk-

szość ludności zachowała narodową odrębność, przyniesioną z Ukrainy i dąży do separatyzmu.

b) *Rosjanie* — przeszło 1.000.000 mieszkańców, zamieszkują przeważnie Stawropolski okręg. Są to wysiedleńcy z centralnych gubernij Rosji, przybyli tu po zawładnięciu przez Rosjan północnym Kaukazem,

c) *Polacy*. — Pierwsze dane o Polakach osiedlonych przymusowo na Kaukazie pochodzą z początku XIX wieku. Składali się oni z jeńców wojennych, zesłanych przez Rosję na Kaukaz po wojnach napoleońskich. W dobie Królestwa Kongresowego duża ilość patriotów polskich, należących do organizacyj niepodległościowych, była przymusowo wcielana do oddziałów wojsk rosyjskich okupujących Kaukaz. Miało to miejsce również w latach następnych, po upadku powstań listopadowego i styczniowego. Zwłaszcza po powstaniu listopadowem wielka ilość jeńców — żołnierzy wojska polskiego była zesłana do wojska rosyjskiego na Kaukazie.

Prowadząc od początku XIX wieku aż do roku 1865 wojny zaborcze z wolnymi ludami Kaukazu, rząd rosyjski wcielał Polaków do swych oddziałów licząc na to, że trudy wojenne w obcych warunkach i żelazna dyscyplina potrafią ich złamać i że albo wyginą oni w nieustannych walkach, albo też staną się w ręku Rosjan posłusznym narzędziem bojowym. Ogromna jednak większość Polaków nie zapomniała o swych tradycjach walki „za waszą i naszą wolność“. Znalazszy się wśród ludu krwawo walczącego o swój byt narodowy, Polacy zdecydowanie stanęli po jego stronie uciekając z szeregów rosyjskich w góry i walcząc ramię przy ramieniu z ludnością tubylczą przeciw wojskom rosyjskim. Posiadając głębsze wiadomości wojskowe, Polacy chętnie instruowali swych sprzymierzeńców, co między innymi wyraziło się w organizacji artylerji w oddziałach Szamila, bohatera walk o niepodległość Dagestanu. Ilość Polaków w obozie narodów Kaukazu była tak znaczna, że ówczesni działacze polscy, jak ks. Adam Czartoryski, hr. Władysław Zamoyski i inni zwracali szczególną uwagę na bieg wypadków na Kaukazie, mając zamiar zorganizować tam oddzielne oddziały polskie dla wspólnej walki przeciw caratowi. W tym celu wyjeżdżali na Kaukaz w charakterze emisariuszy Bystrzanowski, Chrzanowski, Wereszczyński, Czajkowski, Łapiński i inni. W grudniu 1849 roku miał być wysłany na Kaukaz w specjalnej misji organizowania walki przeciw caratowi gen. Bem. Wyjazd ten jednak nie doszedł do skutku, a inne poczynania w tym kierunku nie dały końcowych pozytywnych wyników. W roku 1865 zanikają na Kaukazie walki wyzwolencze w wielkim stylu i siłą rzeczy kończy się w nich udział Polaków. Z tych jednak czasów pozostała na obszarach

Kaukazu znaczna ilość Polaków, a poza to aż do roku 1918 zamieszkiwała na Kaukazie znaczna ilość inteligencji polskiej, pracującej przeważnie na kierowniczych stanowiskach w tamtejszym przemyśle naftowym, w sądownictwie i na liniach komunikacyjnych, a zwłaszcza na prywatnej władzykaukaskiej linii kolejowej. Inteligencja polska na Kaukazie, będąc duchowo związana z ludnością tubylczą wspólnymi niepodległościowymi ideałami, żyła z nią zawsze w niezmiennie serdecznych stosunkach wspólnie przeciwstawiając się dążeniom zabórczym caratu. W okresie rewolucji 1905 roku udział Polaków w walkach przeciw caratowi, prowadzonych na Kaukazie wyraził się bardzo wybitnie. W chwilach decydujących Polacy, będący nawet na kierowniczych stanowiskach w administracji, stawali w szeregach bojowników niepodległości ludów Kaukazu. Za przykład tego może służyć ówczesny gubernator guberni Kutaiskiej Starosielski, który jawnie przeszedł na stronę Gruzinów, wyzwalaających zachodnią Gruzję od wojsk rosyjskich.

Po odzyskaniu niepodległości Polski, większa część Polaków zamieszkujących na Kaukazie powróciła do ojczyzny. Ścisłych danych o ilości pozostałych na Kaukazie Polaków narazie nie posiadamy.

d) *Czesi* — koło 2000 mieszkańców, głównie w Czarnomorskim rejonie.

2. Germańskie plemię.

a) *Niemcy* — nieduże ich grupy spotykamy na całym obszarze Kaukazu, przeważnie na Kubaniu i koło m. Gandza (Azerbejdżan).

3. Romańskie plemię.

a) *Moldawianie* — w niedużej ilości grupują się w Czarnomorskim rejonie.

4. Pełazgijskie plemię.

a) *Grecy* — w niedużej ilości, mieszkają przeważnie na wybrzeżu morza Czarnego i w Tpiliskim rejonie. Przybyli na Kaukaz w celach handlowych.

5. Bałtyckie plemiona.

a) *Litwini* — spotykamy ich w niewielkiej ilości na wybrzeżu morza Czarnego.

b) *Łotysze* — spotykamy ich w niewielkiej ilości na wybrzeżu morza Czarnego.

6. Irańskie plemię.

a) *Osetyńcy* — koło 201.000. Zamieszkują Północny (140.000 mieszk.) i Południowy (60.000 mieszk.), Osetyńskie Autonomiczne Obwody. Osetyni są potomkami Ałanów lub Jasów. Po wędrówkach narodów zajmowali oni najpierw szerokie obszary stepów Południowej Rosji i płnc. Kaukazu. Od nich zachowane są, nazwa rzeki „Don“ i niektóre nazwy geograficzne w Karaczajach, Bałkarji i Kabardzie. Po nich zjawili się Kabardyńcy i tureckie plemiona, które odrzuciły ich na płdn.-wschód w górskie wąwozy Dużego Kaukazu. W V i VI wieku część Osetyńców przeszła przez główny grzbiet do Gruzji i zamieszkała w dolinach rzek Aragwa, Ksana i Liachwa.

Po zajęciu Kaukazu przez Rosjan, znaczna część Osetyńców powróciła z gór na równinę, na ziemię dzisiejszego Północno-Osetyńskiego Autonom. Obwodu.

Osetyńcy zachowali stare zwyczaje i tradycje, posiadając wysoką kulturę narodową. Ustrój demokratyczny znany jest wśród nich od dawnych czasów. Część Osetyńców (w Gruzji) to chrześcijanie, część — muzułmanie.

b) *Persowie* — koło 7.500 mieszk., zamieszkują Bakiński rejon (przeważnie zatrudnieni są w przemyśle naftowym).

Spotykamy ich także na całym obszarze Kaukazu, głównie po miastach.

c) *Kurdowie* — koło 40.000 mieszkańców, zamieszkują w Azerbejdżanie (do 30.000 mieszk.) i w Armenji (do 10.000 mieszk.).

Prof. Marr zalicza Kurdów do Jafetyto-arjoeuropejczyków. Kurdowie, to jeden ze starożytnych narodów Azji Mniejszej, który jeszcze 400 — 500 lat przed narodzeniem Chrystusa zajmował tak zwany Kurdystan. Na obszary Kaukazu przeszli w X wieku naszej ery. Naród ten stanowi doskonały element pod względem wojskowym. Zajmuje się obecnie hodowlą bydła. Kurdowie wyznają specjalną religję, która przedstawia połączenie wyznania Zarathustry, poglądów chrześcijańskich i starych pogańskich wierzeń.

d) *Taty* — koło 120.000 mieszkańców, zamieszkują rejony Derbeński, Szemachiński i Kubiński oraz cały Apszeroński półwysep. Prof. Marr zalicza ich według zwyczajów do Jafetyto-arjoeuropejczyków. Połączyli się zupełnie z miejscowymi Turkami i przyjęli ich język, zwyczaje i religję.

e) *Tałyszyńcy (Tałysze)* — koło 70.000 mieszkańców, zamieszkują oddawna Tałyszyński lub Lenkorański rejon (brzeg Kaspijskiego morza) w Azerbejdżanie. Prof. Marr zalicza ich tak samo do Jafetyto-arjoeuropejczyków. Naród nadzwyczaj wytrzymały i pracowity, jednak mało kulturalny. Zachował stare zwyczaje i tradycje. Złączył

się zupełnie z miejscowymi Tiurkami i przyswoił ich zwyczaje, język i religję.

f) *Ormianie* — również zaliczeni są do irańskiego plemienia. Prof. Marr zalicza ich według języka do Jafetyto-arjoeuropejczyków. Ormianie należą do jafetyckich narodów, do których zaliczane są wszystkie właściwe kaukaskie narody, lecz z biegiem czasu mieszczyli się z arjo-europejskimi narodami i w wyniku tego stworzyli jafetyto-arjoeuropejski język. Ormianie zamieszkują Ormiańską republikę, gdzie stanowią 84,7% ludności. Oprócz tego spotykamy ich w Autonomicznym Obwodzie Nagórnego Karabachu (89,1% ogólnej liczby mieszkańców obwodu), w Nachiczewańskiej Autonom. Republice około 10,8% ludności, w Gruzji około 11,6%, w Azerbejdżanie około 12,4% oraz rozsiani są prawie na całym obszarze Kaukazu, przeważnie w miastach. Ogółem na Kaukazie liczą ich do 1.500.000. Ormianie są mieszkańcami Kaukazu od niepamiętnych czasów. Ich dalecy przodkowie zamieszkiwali koło jezior Gokeza, Urmija (Persja) i Wan (Turcja) oraz w północnej części Mesopotamji. Około 1000 lat przed naszą erą kraj ich był znany pod nazwą „Nairi”. W biblji był znany pod nazwą Ajrarata, Asyryjczycy zaś nazywali go „Uratru”. Zasługują na uwagę z tego względu, że ich polityczne centrum znajdowało się dawniej tam, gdzie znajduje się również obecnie, w górzystym kraju koło szczytu Ararat. Armenja zachowała swój niepodległy państwowy byt do XIV wieku.

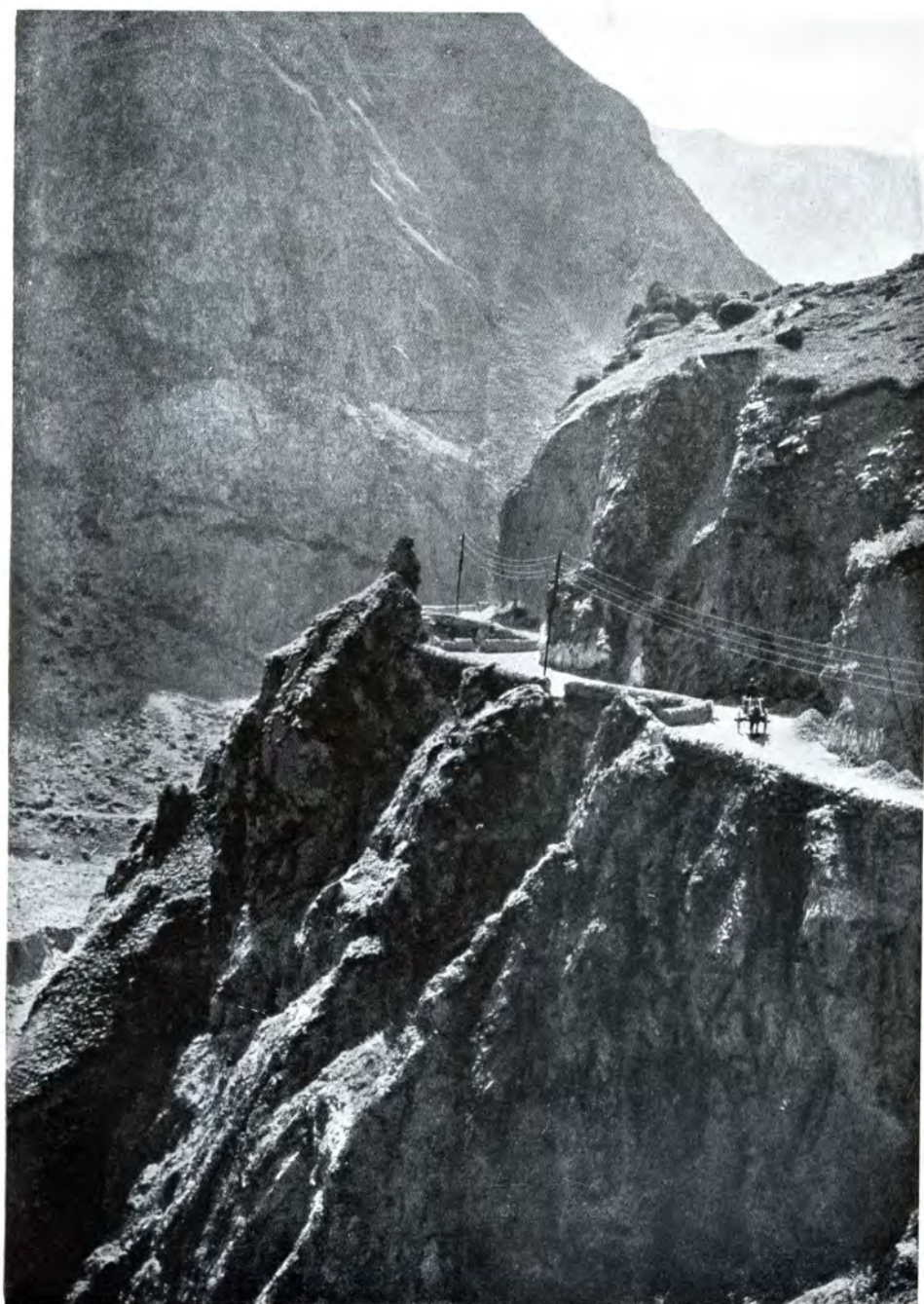
W Turcji zamieszkiwali Ormianie tak zwaną Turecką Armenję, lecz stosunek pomiędzy Turkami a Ormianami był wrogi, to też od dawnych czasów prowadzili nieustannie walki. Znane są rzezie, po których liczba Ormian znacznie spadała.

Obecnie Ormianie zostali zupełnie wypędzeni z terytorjum dzisiejszej Turcji i przesiedlili się przeważnie do Armenji i innych obszarów Kaukazu. Wzajemny stosunek Ormian i muzułmanów był zawsze wrogi. Główną przyczyną tego było, że w latach 1917 — 1920, myśl stworzenia Zakaukaskiej Federacji nie dała dobrych wyników.

Systematycznie gnębiona przez Turcję i nieprzyjaźnie usposobiona do muzułmanów, szukała Armenja zawsze pomocy w Rosji.

Stosunek Armenji do młodych republik Zakaukaskich w latach 1918 — 1921 był nieufny. Z tych też powodów utrzymała ona dobre stosunki z tak zwaną „Ochotniczą armją“ Aleksejewa — Denikina — Wrangla, z którą inne republiki Kaukaskie prowadziły prawie bez przerwy walkę dla zabezpieczenia swego niepodległego bytu.

Tym stanem rzeczy tłumaczy się wojna ormiańsko-gruzińska w końcu 1918 r. i ormiańsko - azerbejdżańska w roku 1919 — 1920.

Droga Wojenno-Gruzińska. Czarcie Wrota.

Ormianie odznaczają się pracowitością i sprytem. Umieli oni zachować stare tradycje i zwyczaje. Pod względem wojskowym przedstawiają doskonały materiał.

Kultura ormiańska, do końca ich niepodległego bytu, stała na b. wysokim poziomie. Już w V wieku mieli swój alfabet i z czasem stworzyli bogatą literaturę.

7. Semici.

Żydzi. — Część ich zamieszkuje Kaukaz od dawnych czasów. Do nich należą żydzi górale, których nazywają dag-czufut. Przyjęli oni mowę, ubiór i zwyczaj ludności, wśród której żyją. Głównie spotykamy ich w niewielkiej ilości w Dagestanie, w Terskim rejonie. W Gruzji spotykamy tak zwanych gruzińskich żydów, którzy tak samo przyjęli mowę i zwyczaje gruzińskie.

Reszta żydów przybyła na Kaukaz po zajęciu go przez Rosjan, zamieszkując przeważnie miasta, zajmując się handlem.

Ajsorowie (Syrjczycy) — niewielka ilość ich zamieszkuje Eriwański i Tpiliski rejony. Naród ten historycznie jest bardzo stary, wyznania — prawosławnego, nestoriańskiego, jakobickiego.

8. Jafetyci (grupa kaukaskich narodów).

Profesor N. J. Marr, na podstawie jafetyckiej teorii klasyfikacji narodów Kaukazu, według ich lingwistycznych osobliwości, wydziela ze składu dzisiejszych mieszkańców Kaukazu, następujące grupy:

- A. Jafetyci czyści, którzy dzielą się na 3 gałęzie: południowo-kaukaskich, środkowo-kaukaskich i północno-kaukaskich.
- B. Jafetyci mieszani, którzy dzielą się na Jafetytów arjo-europejczyków i Jafetytów turków (tiurków).

Południowo-kaukascy Jafetyci.

a) Kartweli (Kartaliniecycy) — koło 500.000 mieszkańców. Należą do Kartwelczyków (gruzinów), przodkowie których mieszkali początkowo w Mesopotamji, później zaś w rejonie Ararat, a w dzisiejszej Gruzji zjawili się 800—1000 lat przed erą chrześcijańską.

Zamieszkują oni środkowy bieg rz. Mtkwari, tak zwaną Kartalinę. Naród bardzo pracowity, pod względem wojskowym przedstawia doskonały element. Zachował stare tradycje narodowe i jest wyznania prawosławnego.

b) *Kachetyńcy (Kachi)* — koło 130.000 mieszkańców. Zamieszkują tak zwaną Kachetę, bardzo bogaty płnc.-wschodni obszar Tpilińskiego rejonu.

Naród nadzwyczaj waleczny, ożywiony duchem patryjotycznym, przechował stare gruzińskie zwyczaje i tradycje, jest wyznania prawosławnego.

c) *Gruzini górale: Tuszi (Tuszini), Pszawowie, Chewcowie* — do 30.000 mieszkańców. Nadzwyczaj wytrwały, pracowity i waleczny naród. Zachował do dnia dzisiejszego stare gruzińskie tradycje. Wyznanie — prawosławne.

d) *Ingiloi* — koło 15.000 mieszkańców. Należą do kartwelczyków zamieszkałych w Zakatalskim rejonie. Po podboju Gruzji przez Persję byli zmuszeni przyjąć wyznanie muzułmańskie; w XIX w. większość przyjęła wiarę chrześcijańską. Naród bardzo pracowity, wojowniczy, zachował stare tradycje.

e) *Meschijczycy, Dżawachowie* — gruzini zamieszkują Achałciski rejon. Zachowali stare zwyczaje i tradycje; jest to naród bardzo wojowniczy i ożywiony duchem patryjotyzmu.

W XVI w. Meschijczycy byli zmuszeni przyjąć wiarę muzułmańską. Mówią po gruzińsku i po turecku.

f) *Adżarowie (Aczareli)* — koło 80.000 mieszkańców zamieszkują w Adżarskiej Autonom. Republice. Są to również Kartwelczycy — muzułmanie, którzy zmuszeni byli przyjąć wiarę muzułmańską w XV w., gdy wybrzeżem morza Czarnego zawładnęli Turcy. Naród ten posiada wspólne cechy z Gurijczykami.

Adżarowie są bardzo waleczni i wielcy patryjoci. Zachowali do dziś stare zwyczaje i tradycje. Mówią po gruzińsku (dialekt gurijski) oraz po turecku.

g) *Gurijczycy* — koło 100.000 mieszk., zamieszkują rejon Ozurgetski i częściowo Kutaiski. Należą do Kartwelczyków. Znani są z energii i patryjotyzmu. Wyznanie — prawosławne.

h) *Imeryjczycy (Imereli)* — koło 600.000, zamieszkują rejon Kutaiski i Szoropański. Należą również do Kartwelczyków. Są energiczni, przebiegli, wielcy patryjoci, odznaczają się dużą inteligencją. Wyznanie — prawosławne.

k) *Czanowie (Łazowie)* — są to mingrelczycy, którzy mieszkają częściowo w Adżarji, a głównie w Lazistanie, na terytorjum Turcji aż do miasta Trapezunt (Trabzon).

Naród ten zachował stare kartwelskie tradycje, mówi po mingrelsku i po turecku. Wyznania muzułmańskiego.

Srodkowo-Kaukascy Jafetyci.

a) *Kistowie lub Inguszowie (Czeczeńcy)* — według danych z 1926 r. (A. K. Williams, Geograf. Oczerk Inguszetji), ogólna liczba dochodziła do 70.000. Kistowie mają dużo wspólnych charakterystycznych cech z Czerkiesami. Na Kaukaz przybyli już w dawnych czasach. Według rosyjskich dokumentów z XVI w., znani są jako mieszkańcy górnego biegu rz. Argun. Później wobec braku ziemi część ich przeniosła się na Czeczeńską równinę.

Kistowie, jak również Czeczeńcy nie znali, wewnętrznego podziału na klasy; ich ustrój społeczny był demokratyczny i wszyscy mieli jednakowe prawa. Odznaczają się wielkim poszanowaniem dla starszych. Nazywają siebie „uzdenami“, co oznacza wolnych ludzi. Wolność swoją cenią bardzo wysoko i zawsze w oficjalnych pertraktacjach z rosyjskimi władzami zaznaczali, że są „uzdeni“. Do dnia dzisiejszego zachowali swoje stare zwyczaje i tradycję.

Część Kistów zmieszała się z Kartwelczykami, występując jako Pszawowie, Mochewowie i Chewsurowie. Wyznają religję prawosławną.

b) *Swanowie* — około 20.000 mieszkańców, zamieszkują rejon Lecchumski i Onski. Naród nadzwyczaj pracowity, sumienny, waleczny, patriotyczny. Zachował stare tradycje narodowe. Mówi po gruzińsku. Wyznaje — prawosławie.

c) *Majstwejowie (Czeczeńcy — nachezowie)* — około 300.000 mieszkańców, zamieszkują Czeczeński Autonomiczny Obwód. Należą oni do najstarszych mieszkańców Kaukazu. Nazywają siebie narodem „nachzi“. Nazwa Czeczeńcy jest pochodzenia rosyjskiego. Stworzyli ją terytorjaliści w XVII w. od nazwy aulu Czeceń, który był ośrodkiem organizacyj wszystkich działań wojennych przeciwko rosjanom. Nachezowie lub Czeczeńcy dzielą się na kilka gmin, które zamieszkują odosobnione doliny i górskie wąwozy.

Część Czeczeńców, tak zwani Karabułachowie, po zajęciu przez Rosjan północno-wschodniego Kaukazu w XVIII w. wyemigrowała do Turcji. Naród ten słynie z energii, jest wojowniczy i nadewszystko stawia swoją niepodległość. Z tego też powodu prowadził stale walki z rosyjskimi zaborcami. Znane są walki powstańcze w połowie XIX w. pod wodzą Imama Szamila, które bez przerwy trwały przeszło 20 lat.

Naród ten zachował do dnia dzisiejszego stare zwyczaje, czcząc narodową historję i zwyczaje rycerskie. Wyznaje religję mahomekańską.

d) *Abchazowie* — około 50.000 mieszkańców, zamieszkują Abchaską Autonom. Republikę. Koło 10.000 mieszk. spotykamy również w re-

jonie m. Batał-Pasza (Batałpaszyńska). Abchazowie są bardzo energiczni i pracowici, zachowali stare tradycje. Pod względem wojskowym stanowią doskonały element. Część mówi po gruzińsku, reszta zaś — specjalnym abchaskim dżalektem. Wyznają prawosławie i mahometanizm.

e) *Samurdzakańscy* — około 4.000 mieszk. zamieszkałych również w Abchaskiej Autonom. Republice, według prof. Marra zaliczają się do Abchazów. Naród ten powstał ze zlania się Mingrelczyków z Abchazami. Wyznają prawosławie.

Północno-Kaukascy Jafetyci.

1. Wschodni (*Lezgini*).

a) *Kiurińskie plemię:*

Kiurini — przeszło 132.000 mieszkańców, zamieszkują w Dagestanie dość duży obszar Kiure lub Kiura, położony na obu brzegach rz. Samur.

Do Kiurinów należą następujące grupy, mówiące pokrewnym językiem: Tabasarańcy, Agułowie, Aczińscy, Rytułowie, Cachurowie, Chinałudzy, Dżecy, Chaputyjczycy, Krysowie i Udynowie.

Udynowie, do 10.000 mieszkańców, zamieszkują w Nuchińskim rejonie (Azerbejdżan). Mówią oni językiem zbliżonym do lezgińskiego i azerbejdżańskiego. Wyznanie — ormiano-gregorjańskie i prawosławne. Reszta kiurinów — muzułmanie.

Kiurini należą do starych mieszkańców Kaukazu. Jest to naród b. energiczny, pracowity i wojowniczy. Dąży do niezależności.

b) *Środkowi Lezgini.*

Darginowie — około 130.000 mieszk., zamieszkują Dargiński rejon Dagestanu. Używają w mowie kilku narzeczy i tworzą różne osobne grupy. Zachowali stare tradycje i zwyczaje. Naród b. pracowity i wojowniczy.

*Kazi-kumucy (Łakowie)** — około 90.000 mieszk., zamieszkują w Kazikumukskim rejonie Dagestanu. Naród ten należy do starych mieszkańców Kaukazu. Bardzo energiczny, pracowity, zachował stare tradycje. Wyznania mahometańskiego.

*) Kumuków zaliczają do tureckiego plemienia. Pochodzą oni od Chozarów lub Połowców (według rosyjskich kronik). Na dzisiejszych obszarach byli oni jeszcze w VIII w. Do r. 1857 przedstawiali niezależną posiadłość Tarkowskich Szamchałów.

Awarowie — koło 230.000 mieszk., zamieszkują cały środkowy obszar Dagestanu. Awarowie to najliczniejsza i najkulturalniejsza grupa lezginów, odgrywająca między nimi zawsze decydującą rolę.

Naród waleczny i dążący do wolności; wyznania mahometańskiego. Do Awarów należy kilka historycznie utworzonych gmin pod różnymi nazwami, jak: Andyjczycy, Achwachczycy, Mindalczy, Czamałowie i inni.

c) *Zachodni Lezgini (ando-didojskie plemię).*

Ando-didojczycy — koło 46.000 mieszk., zamieszkują wąwozy Andijskiego Kojsu w Dagestanie o terenie mało dostępnym, nadzwyczaj górzystym i mało zbadanym. W charakterze swoim zachował ten naród dużo starych form życiowych. Naród nadzwyczaj wojowniczy, miłujący wolność. Wyznają mahometanizm.

2. Środkowi (*Czeczeńcy*).

a) *Nachczowie (Czeczeńcy)*

b) *Inguszwowie*

c) *Cowa-tuszynicy*

d) *Majstwejowie*

} część tych narodów prof. Marr zalicza do płnc.-kaukaskich Jafetytów (patrz wyżej).

3. Zachodni (*Adyge*).

a) *Kabardyńcy* — koło 130.000 mieszk. zamieszkują Kabardyno-Bałkarski Autonom. Obwód. Kabardyńcy tworzą płnc.-wschodnie odgałęzienia Adyge lub Czerkiesów i wraz z temi ostatnimi należą do starożytnych mieszkańców Kaukazu. Zachowali swoje stare obyczaje. Odznaczają się walecznością i umiłowaniem wolności. Wyznanie — prawosławne i mahometańskie.

b) *Czerkiesi (Adyge)* — koło 70.000 mieszk. zamieszkują w Adygejskim i Czerkieskim Autonom. Obwodach Jeszcze na kilka stuleci przed naszą erą mieszkali na kaukaskim brzegu morza. Stamtąd z biegiem czasu przeszli główny grzbiet i zamieszkali tak zwany Zakubański kraj oraz ziemie leżące wzdłuż rzek Małka, Baksana i Czerek aż do rz. Sunża.

Do początku XIX w., przed zajęciem Kaukazu przez Rosjan, Czerkiesi liczyli do 1.000.000 mieszk. Rosyjskie kroniki wspominają ich jako Kosogów, jak zaznaczyliśmy wyżej. Do nich należeli również Ubychowic. Część Adyge, która zamieszkuje obszar między rz. Małka i rz. Sunża, występuje obecnie jako Kabardyńcy. Część Adyge, z rozkazu władz rosyjskich po zajęciu Kaukazu, musiała opuścić góry i zamieszkała dzisiejszy Adygejski Autonom. Obwód, część zaś, koło 470.000, przeważnie Ubychowic, nie chciała zgodzić się z panowaniem Rosjan i wyemigrowała do Turcji. W ten sposób na starych miej-

scach zamieszkania, na brzegu morza Czarnego, niema obecnie Czerkiesów.

Czerkiesi zachowali do dnia dzisiejszego dużo starych zwyczajów. Ustrój narodowy od dawnych czasów był u Adyge demokratyczny. Do dnia dzisiejszego zwracają Adyge dużo uwagi na wychowanie dzieci według starych tradycji, w tym celu specjalnie oddają je na wychowanie do znanych i szanowanych rodzin adygejskich. Są bardzo solidni i pracowici. Część ludności jest wyznania mahometańskiego, część zaś prawosławnego. Po zajęciu Kaukazu przez Rosjan większość prawosławnych zmieniała wyznania na mahometańskie nie chcąc być tego samego wyznania co ich zaborcy.

Jafetyto — arjoeuropejczycy.

1. *Ormianie — hai.*
 2. *Kurdowie — irańczycy*
 3. *Talysze*
 4. *Azerbejdżanie — patrz tiurki.*
- } patrz wyżej.

B. RASA MONGOLSKA.

1. Południowo-kaukascy Tiurki (Turcy).

a) *Azerbejdżanie (Azerbejdżanie)* — koło 1.750.000 mieszk., zamieszkują głównie Azerbejdżańską republikę i koło 125.000 z nich Tpiliski rejon (Borczą). Dawniej nazywano ich Zakaukaskimi tiurkami. Należą oni do tureckich narodów, które w różnych czasach dostawały się do Zakaukaskiego kraju i tam zamieszkiwały. Ostateczne osiedlenie tiurskiego żywiołu w Azerbejdżanie odbyło się w czasie mongolsko-tureckiego ruchu narodów w XII i XIII wieku, który historycy określają jako epokę etnicznych rewolucyj na wschodzie.

W r. 1146 Azerbejdżanie stworzyli Azerbejdżańskie Atabekstwo (samodzielne państwo).

W r. 1828 Azerbejdżan został cały zajęty przez Rosję. Do Azerbejdżanu weszły oprócz Turków i inne narody, które do dnia dzisiejszego tam zamieszkują i posiadają wspólny język z Azerbejdżanami.

Azerbejdżanie wywierali naogół duży wpływ na sąsiednie narody. Z biegiem czasu zaczęli oni posuwać się na północ za Główny Grzbiet Kaukaski aż doszli do m. Derbent, gdzie spotkali się z Kumukami, idącymi z północy na południe, wskutek czego ruch ich na północ został wstrzymany.

Azerbejdżanie są bardzo pracowici, sumienni i zachowują stare zwyczaje; dążą do samodzielności, opartej na starych tradycjach azerbejdżańskiego narodu. Język mają zbliżony do tureckiego, jednak daje się zauważyć wpływ perskiego i arabskiego. Wyznanie — mahometańskie.

b) *Osmanie* — do 140.000, zamieszkują wybrzeże morza Czarnego, rejony Szirakski i Meschijski (Gruzja). Są pochodzenia czysto tureckiego i pozostali na obszarze Kaukazu, po zajęciu Zakaukaskiego kraju przez Turków.

2. Północno-kaukascy Tiurecy (Turcy).

a) *Bałkarzy (Tauli)* — koło 40.000 mieszk., zamieszkują Kabardyno-Bałkarski Autonom. Obwód wzdłuż górskich wąwozów i rzek, wypływających z lodowców Głównego Grzbietu Kaukaskiego. Zamieszkują ten obszar już od pięciu wieków, po wypędzeniu stamtąd Osetyńców.

Bałkarzy i Karaczajowie mówią narzeczem języka tureckiego, są zasadniczo pochodzenia tureckiego i zamieszkują na zachód od Elbrusa. Naród ten zachował stare zwyczaje i tradycje, pod względem wojskowym przedstawia element doskonały. Bałkarzy są wyznania mahometańskiego.

Prof. Marr zalicza Bałkarów etnicznie do Jafetytów.

b) *Karaczajowie* — koło 50.000 mieszk., zamieszkują Karaczajewski Autonom. Obwód. Należą również do tureckich narodów. Historia tego narodu nie jest dobrze znana. Uчени twierdzą, że przyszli oni wraz z Bałkarami z Krymu w XV w. i zamieszkali początkowo górny bieg rz. Łaby, następnie przeszli za górny bieg rz. Zielenczuk i ostatecznie osiedlili się w dolinie rz. Baksana. Stamtąd 400 lat temu wypędzili ich Kabardyńcy w kierunku zachodnim na zbocza szczytu Elbrus.

Karaczajowie są narodem bardzo energicznym, pracowitym i wojowniczym. Zachowali stare tradycje i zwyczaje. Wyznanie — mahometańskie.

Prof. Marr Karaczajów też zalicza etnicznie do Jafetytów.

c) *Kumucy* — patrz wyżej.

d) *Nogajowie* — koło 60.000 mieszk., są rozrzućeni na obszarze północnego Kaukazu. Naród ten przyszedł na półnc. Kaukaz w XIII w. za czasów Dżyngis-chana i zajął równinę pomiędzy Azowskim a Kaspijskim morzem. W XIV w. Kabardyńcy wypędzili ich z dzisiejszej Kabardy i odrzucili do górnego biegu rz. Kubań. Część ich przeszła później do wschodniej części Stawropolskiego

rejonu i tam spotykamy ich obecnie jako Karanogajów, Aczykułak-dżembelykowców, edisańskich i edizkulskich Nogajów. Mieszkają również w rejonie m. Chasaw-Jurt i w Terskim rejonie.

Naród bardzo pracowity, wierny starym obyczajom i podziałowi społeczeństwa na klasy. Prowadzą przeważnie żywot koczowniczy, pomiędzy rz. Terek a rz. Kumą. Wyznania są mahometańskiego.

e) <i>Baszkirzy</i>	}	w małej ilości rozrzedzeni na obszarze
płn. Kaukazu; zamieszkują Kaukaz
od niedawna.
f) <i>Czuwasze</i>		
g) <i>Sartowie</i>		
h) <i>Kirgiz-kajsakowie</i>		

3. Różne narody tureckie.

a) *Karapapachowie* — według prof. Marra do 29.000 (innych danych brak).

b) *Turkmeni* — około 10.000 zamieszkują dolny bieg rz. Kałaus i rz. Kuma.

4. Mongołowie.

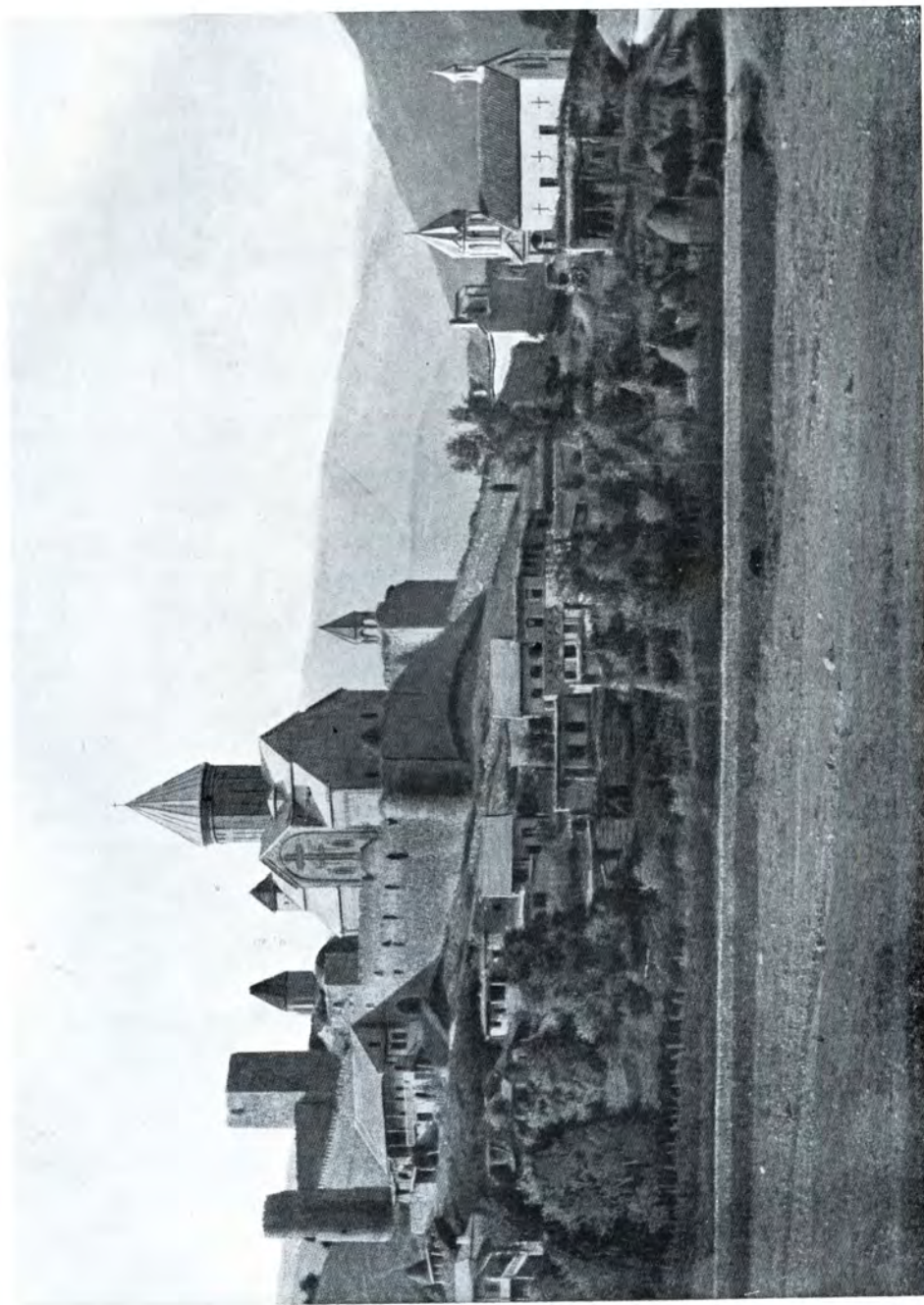
a) *Kalmucy* — około 10.000 mieszk., zamieszkują płn.-wschodnie równiny Stawropolskiego rejonu i na południe od rz. Manycz, dokąd ich wypędzili z dolnego biegu rz. Wołgi Kirgizi. Część ich koczuje na lewym brzegu rz. Terek w rejonie m. Suncz-Kała (Groźnyj).

4. WYZNANIA NARODÓW KAUKAZU.

Z ogólnej liczby ludności północnego Kaukazu mamy: chrześcijan 84%, mahometan 15,5%, żydów 0,2%, innych 0,3%.

Na południowym Kaukazie: chrześcijan 53% (prawosławni i rzymsko-katolicy), mahometan 46%, żydów 0,8%, innych 0,2%.

Do wyżej podanych krótkich wzmianek o cechach zasadniczych narodów Kaukazu, należy dodać silnie rozwinięte poczucie moralności i przywiązania do ojczystego kraju oraz wszystkiego co z nim związane. Z tych też względów stosunek rdzennych mieszkańców Kaukazu do najeźdźców był zawsze wrogi, skutkiem czego Kaukaz stanowił zawsze teren walk o niepodległość. Niektóre zaś narody, które nie mogły wyzwolić się od Rosjan, wołały opuścić rodzinny kraj i wyemigrować zagranicę, jak to zrobiło 470.000 Czeczeńców w XIX w. po zajęciu Kaukazu przez Rosjan.

Droga Wojenno-Gruzińska. Wioska Ananuri.

VIII. STAN GOSPODARCZY I WARUNKI EKSPLOATACJI ZASOBÓW KAUKAZU.

Przechodząc z kolei do przeglądu możliwości, jakie przedstawia Kaukaz pod względem rolniczym i przemysłowym, zmuszeni jesteśmy zaznaczyć, że nowy podział terytorjalno-administracyjny Kaukazu spowodował wielką różnorodność warunków w poszczególnych częściach Kaukazu. Nie możemy rozpatrywać Kaukazu jako całości, lecz czynimy to w odniesieniu do jego poszczególnych działów.

Poniżej podane tablice obrazują produkcję rolną i hodowlaną w poszczególnych autonomicznych republikach i obwodach. Przytoczone dane oparte są przeważnie na oficjalnych sowieckich zestawieniach statystycznych.

Według danych z r. 1926, stan rolnictwa przedstawia poniżej podana tabela I.

Co do reszty obszaru Kaukazu, ścisłych danych brak. Należy stwierdzić, że ta część obszaru Kaukazu przed wojną zajmowała jedno z pierwszych miejsc na terytorjum całej byłej Rosji i zawsze dawała duże nadwyżki płodów rolnych. Produkcja rolna, nawet przy średnim urodzaju, przed wojną światową zupełnie zaspakajala potrzeby miejscowe ludności Kaukazu, nawet Kubański kraj i Stawropolski rejon dawały dużą nadwyżkę. Jeżeli chodzi o możliwości eksploatacji miejscowych zasobów zbożowych, to obecnie prawdopodobnie będą one bardzo ograniczone.

Możliwości eksploatacji siana na obszarze Kaukazu z wyjątkiem Gruzji i eksploatacji opału z wyjątkiem Azerbejdżanu i Armenii, przedstawiają się zadawalniająco.

Hodowlę zwierząt domowych, według posiadanych danych przedstawia tabela II.

TABELA I.

Kraje	Obszar w tys. ha	Pszenica		Kukurydza	Jęczmień i owies	Ziemniaki	Bawełna	Proso	Tyton	Ogrody i sady	Herbata	Winogrona	Lasy	Pastwiska	U w a g i
		ozim.	jara												
1	Adygejski Auton. Obw.	54,5		12,4	10,5					1,7			9,2	10,7	W roku 1926 zebrano tytoniu 1.800 ton.
2	Inguszecki Auton. Obw.	5,0		45,8	0,637					0,596			113,0		Lata 1924-1926 dały po 25.000 ton kukurydzy nadwyżki.
3	Kabardyno-Bałkarski Auton. Obw.	47,6		77,4	1,7			21,6		9,2			142,7	458,0	
4	Północno-Osetyński Auton. Obw.		18,0			5,0		14,0		2,1			109,5	13,0	
5	Karaczajewski i Czer- kieski Auton. Obw.	0,6		1,8		0,2				5,8			253,8	366,6	
6	Czeceński Auton. Obw.	19,8		114,9				7,6		4,2		78 ha	228	84,6	
7	Dagestańska Auton. Republika	77,0	21,3	26,2	25,2			10,5		6,2			220,0	214,0	
8	Azerbejdżaska Republika	619,0	9,5	14,0	214,6		101,0			32,8		29,4	1,248	1,774	Przedwojenny roczny zbiór wina wy- rażał się w 325.000 hektolitrów. W r. 1926 ryżu zasiano 44.300 ha.
9	Gruzińska Republika	237,0	29,2	382,0	61,8		9,0		14,1	89,4	0,894	37,4	2,468	964,0	W r. 1926 zbiór herbaty wyraził się w 848.000 kg.; zbiór winogron 180.000 ton. (1.000.000 hektolitrów wina).
10	Ormiańska Republika	76,5	98,0		75,8	7,9	11,0	78,5	0,516	4,7		10,2	353,3	808,6	Roczny obecny zbiór winogron wy- nosił około 56.000 ton.

TABELA II.

L.p.	Nazwa kraju	Konie	Bydło rogate	Owce i kozy	Trzoda chlew.	Inne zwierzęta	Dane za rok
1	Kubański kraj i Stawropolski rejon	507.823	826.788	809.856	276.689		1923
2	Adygejski Auton. Obwód	33.155	66.388	97.889	18.025		1926
3	Karaczajewski i Czerkieski Auton. Obwody	12.200	114.000	309.500	1.500	1.700 osłów	"
4	Inguszecki Auton. Obwód	21.600	52.600	60.700			"
5	Kabardyno-Bałkarski Auton. Obwód	46.200	198.600	406.500			"
6	Półn.-Osetyński Auton. Obwód	35.328	91.965	158.093	14.787		"
7	Czeczeński Auton. Obwód	46.778	282.993	500.826			"
8	Dagestańska Auton. Republika	93.000	643.100	2168.900	31.900		1926/27
9	Azerbejdżańska Republika	168.000	964.700	2743.400	19.000	404.800 bawołów 44.800 osłów i mułów 4.500 wielbłądów	1926
10	Gruzińska Republika	93.500	1285.000	1619.000	368.000	144.000 bawołów 17.900 osłów i mułów	1926
11	Ormiańska Republika	27.700	719.000	1381.000	32.700	57.000 bawołów 29.400 osłów i mułów	1926

Z tego przeglądu widać, że warunki zaopatrzenia w mięso drogą eksploatacji zasobów miejscowych na obszarze Kaukazu, są zadawalniające.

Ze względu na bogactwo kraju, nadmiar surowców, Kaukaz ma naogół doskonałe widoki rozwoju dla przemysłu, ale w obecnym czasie należy on do krajów słabo uprzemysłowionych i udział produkcji przemysłowej Kaukazu w ogólnej produkcji gospodarstwa Z.S.R.R. jest nieznaczny z wyjątkiem produkcji ropy, która po Ameryce zajmuje drugie miejsce na całym świecie.

Na obszarze całego Kaukazu silnie rozwinięte jest rękodzielnictwo. Według danych z r. 1925/26 było:

w Adygejskim Autonom. Obwodzie. 29 zakładów przemysłowych i 594 rękodzielniczych.

W Inguszeckim Aut. Obwodzie — 226 zakładów rękodzielniczych.

W Kabardyno-Bałkarskim Aut. Obwodzie — 675 rękodzielniczych zakładów. Wyrabiają tam przeważnie burki i tak zwane kaukaskie sukno.

W Karaczajewskim i Czerkieskim Aut. Obwod. przemysłu prawie niema; wydobywają tam w górnym biegu rz. Kubań srebro, ołów oraz w niewielkiej ilości węgiel, baryt i alabaster.

W półn. Osetyńskim Aut. Obwodzie — 551 rękodzielniczych zakładów oraz 601 innych (młyny, cegielnie i t. d.).

W Czezeńskim Aut. Obwodzie — 1355 rękodzielniczych zakładów (wyrób burek, dywanów, broni białej). Przemysł naftowy w rej. Suncz-Kała (Groźnym) dawał przed wojną światową do 1.2 miljonów tonn rocznie.

W Dagestańskiej Auton. Republice rękodzielnictwem zajmuje się 50% dorosłej ludności. Republika ma 29 państwowych przemysłowych zakładów.

Połów śledzi w r. 1915 dał 80.000 tonn, a w r. 1925 — 29.000 tonn.

Azerbejdżańska Republika w r. 1925 miała 124 zakłady przemysłowe z 14.294 robotn. Rękodzielnictwem zajmowało się około 7000 l. Przemysł naftowy przed wojną światową dawał rocznie do 10 miljonów tonn; w roku 1926/27 dał 5,5 miliona tonn. Miedzi wydobyto w r. 1913 — 6.036 tonn. Połów ryb przed wojną dawał rocznie 60.000 tonn, zajmując 40.000 rybaków.

W Armenji przemysł jest naogół słabo rozwinięty. W roku 1925/6 było ogółem 49 państwowych zakładów. Przemysł rękodzielniczy zatrudniał około 40.000 ludzi, wyrabiających dywany, sukno, burki.

Jezioro Gokeza (Sewan) dawało rocznie około 490 tonn ryb.

Gruzja pod względem uprzemysłowienia nie przedstawia się po myślnie. W roku 1925/26 było tam 231 zakładów przemysłowych z 14.362 rob. Rękodzielnictwo było tak samo silnie rozwinięte. Wyrabiali burki, sukno i jedwab. Rozwinięty był również przemysł hutniczy i w niewielkiej skali przemysł węglowy. Pierwszy w okolicy m. Cziaturi, (w r. 1916 wydobyto milion tonn manganu wywiezionego do Anglii i Holandji), drugi w okolicach m. Tkwibuli i m. Gali.

Pozatem w niektórych częściach Kaukazu było bardzo rozwinięte pszczelarstwo i hodowla drobiu.

IX. ZNACZENIE KAUKAZU POD WZGLĘDEM WOJSKOWYM.

Kaukaz, dzięki swym górzystym terenom, ma wyjątkowe znaczenie pod względem wojskowym.

Dzięki Głównemu Grzbietowi Kaukaskiemu i górcom Małego Kaukazu, Kaukaz tworzy naturalną twierdzę, która zabezpiecza Rosję od południa, w razie ewentualnych działań wojennych ze strony Turcji lub Persji. Dlatego też Rosja przed wojną światową nie miała potrzeby sztucznie go umacniać i przeprowadzać linii strategicznych.

Zastanówmy się, jakie znaczenie posiada Kaukaz na wypadek ewentualnych działań wojennych z północy na południe i odwrotnie.

Obszar Kaukazu, ze względu na swoją topografię, ma przede wszystkim duże zalety obronne. Obronność Kaukazu wzrasta w szczególności przy posuwaniu się z północy na południe.

Po wyjściu z dorzecza rz. Donu, wstępujemy najpierw na tak zw. Stawropolskie płaskowzgórze, które posiada kilka doskonałych pozycji, sięgających wglęb (na południe) i dających stronie południowej najlepsze warunki obrony na przeciąg dłuższego czasu. Linję tę wzmacnia od zachodu nizinny i bagnisty brzeg morza Azowskiego, który zasłania lewe skrzydło obrońców. Na wschodzie zaś najpierw stepowa, bezwodna i bezdrożna szeroka nizina rz. Manycz, następnie środkowy i dolny bieg rz. Kумы.

Ze względu na swe wysunięte położenie, Stawropolskie płaskowzgórze przedstawia rodzaj fortu, na który musi uderzyć strona posuwająca się z północy na południe. Ta okoliczność wskazuje na ważne strategiczne znaczenie Stawropolskiego płaskowzgorza, gdyż pozwala ono utrzymać w swych rękach wszystkie najdogodniejsze drogi, idące z północy na południe, co decyduje o losie dalszych działań wojennych, skutkiem czego bez zajęcia Stawropolskiego

plaskowzgórza posuwanie się na południe dla strony północnej wgląd Kaukazu będzie wprost niemożliwe.

Stawropolskie plaskowzgórze dla strony południowej, będzie ponadto odgrywało doniosłą rolę przy rozpoczęciu akcji zaczepnej w kierunku północnym. Przedewszystkiem osłoni ono koncentrację sił, a następnie będzie doskonałą pozycją wyjściową w kierunku północnym, gdyż następna dogodna pozycja znajdzie się dopiero na rz. Don.

Widzimy zatem, że cały obszar na północ od rz. Kubani i rz. Tereka przedstawia czołowy obszar strategiczny, którego utrzymanie daje stronie posuwającej się na północ, poza zachowaniem bogactw tego obszaru, możliwość osłony swojej koncentracji, przez powstrzymanie strony północnej na dogodnych naturalnych pozycjach oraz stworzenia bazy do rozpoczęcia silnej ofensywy w kierunku północnym.

Za Stawropolskim plaskowzgórzem ciągnie się na południe druga linja obronna, którą tworzą rz. Kubań, początkowo rz. Kuma, a dalej rz. Terek. Wraz ze swojemi górskimi dopływami, rzeki te tworzą poważną przeszkodę w razie działania z północy na południe. Linja ta odegra również dużą rolę w razie działań zaczepnych w kierunku północnym, jako podstawa wyjściowa, za którą łatwo można skoncentrować odpowiednie siły. Za tą linją na południe rozpoczyna się górzysty teren, który tworzą odnogi Głównego Grzbietu Kaukaskiego. Przejście przez ten obszar dla strony północnej jest bardzo utrudnione, gdyż brak tam naogół dróg dogodnych dla przejścia większych mas. Miejscowa ludność, doskonale orjentująca się w tym terenie, będzie miała szerokie pole do prowadzenia akcji podjazdowej i zmuszania większej masy wojsk do rozpraszania się na drobne oddziały. Wynika z tego, że zarówno strona zaczepna, jak i obronna, będą zmuszone do prowadzenia szeregu drobnych, oderwanych akcji, które przeważnie będą się lokalizowały na najdogodniejszych drogach, prowadzących do przejść przez Główny Grzbiet Kaukaski.

Tam rozegra się tak zwana mała wojna, tam również dojdzie do pewnego typu walki wśród lasów i gór, gdzie trudno znaleźć stanowiska dla artylerji, a nowoczesne środki walki, jak czołgi, samoloty i gazy — skazane będą przeważnie na bezczynność. Okoliczności te dają przewagę stronie południowej nad północną, w razie konieczności powstrzymania ruchu strony północnej przez Główny Grzbiet Kaukaski.

Omawiany obszar jest również ważny jeśli chodzi o ukrycie i zebranie sił, mających wyruszyć do natarcia w kierunku północnym.

Dalej na południe spotykamy najważniejszą linię pozycji Kaukazu w postaci Głównego Grzbietu Kaukaskiego, utratę, którego przez stronę południową zdezorganizuje całe życie południowego Kaukazu i może sparaliżować wszelkie usiłowania i poczynania w wypadku natarcia w kierunku północnym.

Obrona Głównego Grzbietu Kaukaskiego dla strony południowej naogół jest łatwa. Wystarczy pozamykać wąwozy, któremi biegną drogi do przełęczy oraz zorganizować dobrze obronę przejść przez grzbiet (których stosunkowo jest mało), co znacznie utrudni stronie północnej użycie jednorazowo większych sił i nowoczesnych środków walki.

Dlatego też strona południowa w razie wojny musi zwrócić szczególną uwagę na zdobycie i utrzymanie głównego grzbietu, gdyż zdecyduje to o losie Zakaukaskiego kraju. Jeżeli strona północna zdoła go utrzymać, to tem samem będzie miała znaczną przewagę, ze względu na górujący teren, co umożliwi jej rozpoczęcie działań wojennych we wszelkich dowolnych kierunkach. Jeżeli zaś Główny Grzbiet Kaukaski będzie w rękach strony południowej, to zabezpieczy on przed najściem z północy cały południowy Kaukaz, na którego terytorjum będzie można przeprowadzić koncentrację sił, oraz wykonać wszelkie przygotowania do rozpoczęcia ofensywy. Oczywiście będzie miała ona powodzenie tylko wówczas, gdy wszystkie przejścia przez główny grzbiet znajdować się będą w rękach strony południowej. Ta strona powinna dbać w szczególności o utrzymanie zachodniej części głównego grzbietu, gdzie przejścia przez góry są stosunkowo dostępnejsze. Celowem wydawałoby się zorganizowanie obrony tego odcinka na dwa fronty (na północ i południe), ażeby można było powstrzymać siły, posuwające się z północy, oraz desant, który może być wysadzony w rejonie Noworossijska (Gemes)—Tuapse i skierowany na tyły i skrzydła sił, działających w rejonie Stawropolskiego płaskowzgórza lub na linii rz. Kubani w kierunku północnym.

Tu kryje się wyjątkowe znaczenie strategiczne Głównego Grzbietu Kaukaskiego.

Południowy Kaukaz (Zakaukaski kraj) poprzecinany południowymi odnogami głównego grzbietu i pasmami gór Małego Kaukazu, przedstawia również bardzo ważny teren pod względem wojskowym.

Przedewszystkiem tworzy on doskonałą, zabezpieczoną przez Główny Grzbiet Kaukaski, bazę dla działań w kierunku północnym i posiada doskonale warunki dla przygotowania i przeprowadzenia wszelkich prac nad rozpoczęciem ofensywy. Ta okoliczność wymaga, w celu zapewnienia powodzenia ewentualnej ofensywy, dobrego zorganizowania jego obrony, a nadewszystko utrzymania północne-

go Kaukazu i Głównego Grzbietu Kaukaskiego, a to również i ze względów, o których pisaliśmy powyżej.

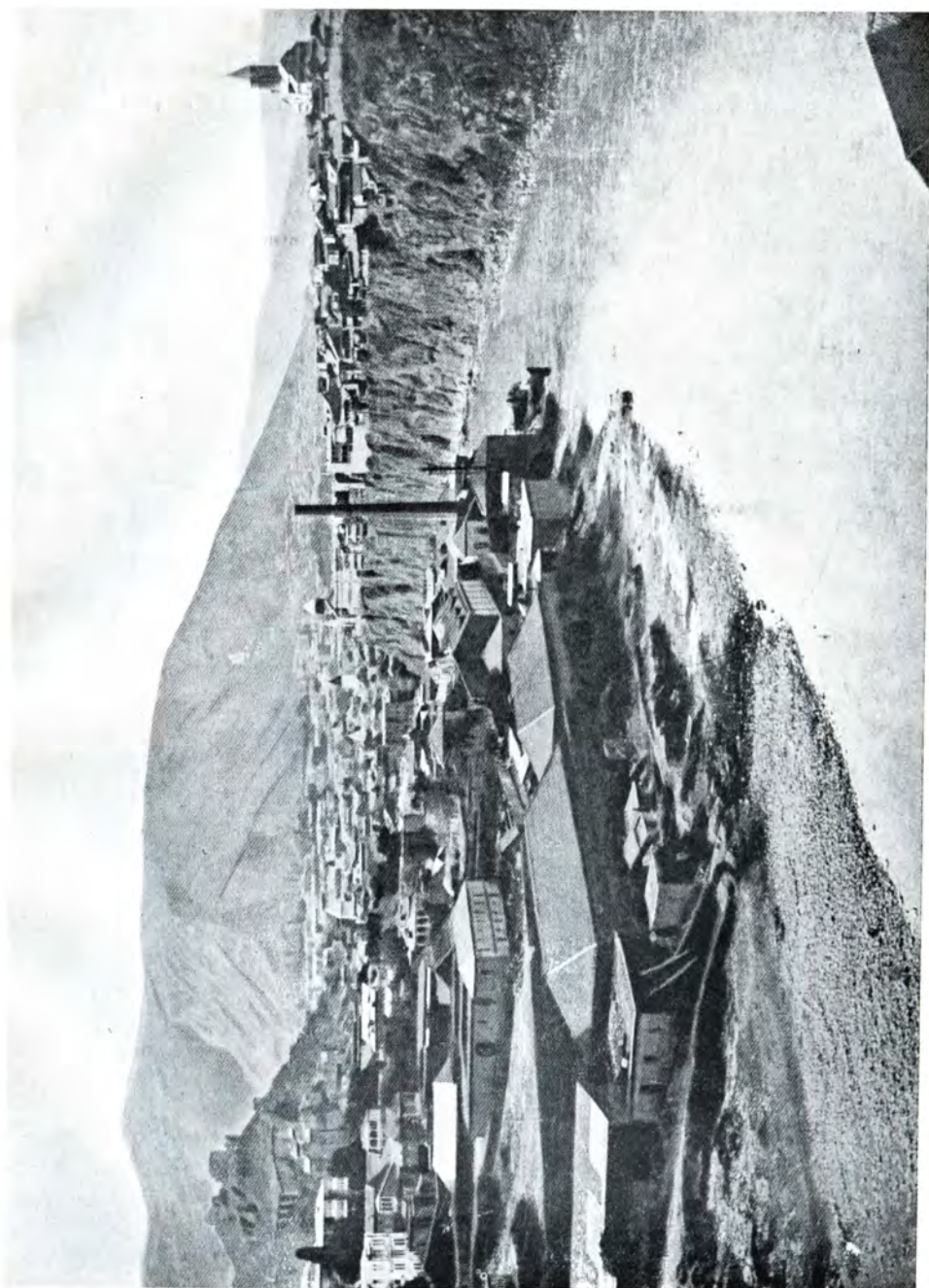
Teren Zakaukaskiego kraju, z licznymi łańcuchami górskimi i ich odnogami, przeważnie zalesionymi, przedstawia poważną przeszkodę dla działań skoncentrowanymi siłami, natomiast tworząc naturalne linje obrony, daje możność utrzymania i bronięcia go małymi siłami. Najdogodniejszym rejonem do działań większych sił jest Tpiliski rejon i Zakaukaskie płaskowzgórze. Jeżeli strona północna wkroczy na te obszary można łatwo postawić ją w trudne położenie przez uszkodzenie linii, łączących go z tyłami. Jest to tem łatwiejsze, że linii takich jest tam b. mało i że przedstawiają one przeważnie przejścia, zabezpieczenie których będzie nastęczało poważne trudności.

Dużą rolę przy działaniach wojennych na Kaukazie odegrają pograniczne morza. Morza Azowskie i Czarne mają doniosłe znaczenie, jako olbrzymia baza morska, pozwalająca na koncentrację i wysadzenie wojsk w dowolnych punktach oraz kierowanie ich na skrzydła lub na tyły sił zbrojnych w razie działań wojennych na obszarze Kaukazu. Dlatego musi być zwrócona uwaga na zabezpieczenie tych miejsc, gdzie może być spodziewany desant, jak np. Jejski port, Tomañski półwysep, okolice Sochumi, Poti i rejon Batumi.

Morze Kaspijskie, dzięki swoim wybrzeżom, nie jest wygodne dla działań morskich. Tylko w okolicach m. Szamil-Kała i m. Derbent można liczyć na wysadzenia desantu, lecz doskonały do obrony teren Dagestanu daje gwarancję, że desant po wyjściu na brzeg, napotka duże trudności przy posuwaniu się wgląd kraju. Staranniejszej obrony wymaga Apszeroński półwysep, a to w celu ochrony najważniejszego ekonomicznego centrum Kaukazu — m. Baku z kopalniami nafty.

Jak z tego krótkiego przeglądu łatwo wywnioskować, Kaukaz ze względu na swoją topografię, najlepiej nadaje się do prowadzenia małej wojny.

Główny Grzbiet Kaukaski wraz z zalesionymi odnogami, wysokie płaskowzgórza, duża ilość wąwozów i niebezpiecznych, a jedynych przejść pomiędzy grzbietami i łańcuchami górskimi, przy braku dogodnych dróg, stwarzają pierwszorzędne warunki dla partyzanckiej wojny, która wymaga jednak dobrej organizacji i planowej akcji. Należy również podkreślić, zasługujący na uwagę fakt, że teren Kaukazu nie daje możliwości szerszego zastosowania i należytego wykorzystania nowoczesnych środków walki, jak czołgi, gazy, lotnictwo, dzięki czemu miejscowa ludność, bardzo z natury swej wojownicza i doskonale orientująca się w miejscowych warunkach i terenie, może grać dużą rolę w razie działań wojennych na obszarze Kaukazu.

Ogólny widok miasta Tbilisi i góra św. Dawida.

LE CAUCASE
ESQUISSE GÉOGRAPHIQUE - DESCRIPTIVE.
TRAITS GÉNÉRAUX.

Le Caucase occupe la large bande de terre qui sépare l'Europe continentale de l'Asie. Il est limité à l'Ouest et au Sud Ouest par la mer Noire et la mer d'Azow, à l'Est par la mer Caspienne. Ses frontières septentrionale et méridionale sont assez difficiles à préciser, car il n'y a pas dans les traits physiques ou dans le climat, de caractère commun assez marqué pour délimiter exactement le territoire. Pour fixer donc la limite Nord nous considérons ses traits ethnographiques et historiques: les rivières Eia et Manytch, la frontière de Mansour et pour la limite Sud, les frontières politiques de la Turquie et de la Perse, entre la mer Noire et la mer Caspienne.

La superficie de Caucase est de 370000 km². Son aspect général est très varié: on y trouve des plaines, ainsi que de hautes chaînes de montagnes dont les sommets sont couverts de neiges éternelles et de glaciers; on rencontre des larges vallées et des collines peu élevées, ainsi que des bassins et des défilés rocheux et étroits. L'hydrographie est aussi variée: des petits ruisseaux à côté des fleuves au débit abondant, des endroits complètement desséchés à côté des marais et des marécages.

Le climat du Caucase est maritime ou continental; il y a des régions où l'hiver est presque inconnu et d'autres où les froids sont extrêmement rigoureux.

Le sol est varié; on y rencontre le *tchernoziom* et des terrains argileux, sableux ou pierreux, des vergers et des jardins splendides ou des déserts et des steppes.

Cette variété est due aux chaînes de montagnes qui traversent le Caucase en différents endroits, plus précisément à la Grande Chaîne du Caucase ou Grand Caucase et aux monts du Petit Caucase.

La Grande Chaîne du Caucase prend naissance au Nord-Ouest, à la source de la rivière Kouban et se termine au Sud-Est à la presqu'île d'Apchéron. Elle est pour la plupart du temps étroite, rocheuse, avec des versants abrupts. La limite des neiges varie entre 2800 m et 3750 m. Au dessous de cette limite commencent les prairies

alpines et entre 2400 m et 2700 apparaissent d'immenses forêts. Cette grande Chaîne est longue de 1170 km en ligne droite et large de 15 à 250 km.

Hauteurs principales: m. Elbrouz 5.648 m.; m. Kachtan-tan 5.198 m.; m. Kazbek 5.043 m.

La Grande Chaîne se divise en 5 parties: la Chaîne de la mer Noire, longue de 190 km, la Chaîne du Kouban, longue de 277 km, la Chaîne du Terek, longue de 256 km, la Chaîne du Daghestan, longue de 266 km, la Chaîne de la Caspienne, longue de 181 km.

La Grande Chaîne s'unit aux monts du Petit Caucase par une de ses branches, celle de Souram, qui constitue la ligne de partage des eaux entre la mer Noire et la mer Caspienne. Cette chaîne est coupée de routes relativement rares, dont la principale est la Route Militaire Géorgienne qui unit Tpilisi (Tiflis) à Ter Kala (Vladicavcase).

Les nombreuses branches détachées de la Grande Chaîne couvrent une grande étendue du Caucase et lui donnent un caractère montagneux.

Les Monts du Petit Caucase forment une bande, qui prend naissance au Nord-Ouest, à la côte de la mer Noire et se termine au Sud-Est dans la basse vallée de l'Arax. Ils sont d'origine volcanique; leurs sommets sont peu escarpés et leurs versants sont doux. Les Monts du Petit Caucase sont longs de 640 km, larges de 60 à 220 km. Ils se divisent en 4 parties: 1° la partie occidentale qui s'étend de la côte de la mer Noire à Tpilisi (Tiflis), c'est la chaîne du Matchet; 2° la partie centrale: Chaîne Humide et Chaîne de Miskhan; 3° les plateaux transcaucasiens à l'Ouest et au Nord-Ouest de la Grande Chaîne et 4° la partie méridionale qui s'étend des plateaux transcaucasiens jusqu'au bassin de l'Arax.

La Grande Chaîne sépare le Caucase en deux parties, la Transcaucasie du Nord et la Transcaucasie du Sud.

La Transcaucasie du Nord comprend 6 régions principales: 1° la plaine qui constitue la côte orientale de la mer d'Azow; 2° au Sud de la rivière Manitch, le plateau de Stawropol qui sépare, au Nord du Terek et du Kouban, la région de la mer d'Azow de la région caspienne; 3° la partie Nord-Ouest favorable aux voies de communications; 4° la plaine caspienne au Sud du plateau de Stawropol, qui descend vers la mer Caspienne; 5° le Daghestan, montagneux et difficilement franchissable et, 6° la Tchetchnia, au Nord-Ouest du Daghestan, région montagneuse et boisée, peu accessible.

La Transcaucasie du Sud comprend: 1° au Nord-Ouest, la région de la Mer Noire, qui forme une bande étroite, couverte de montagnes

apparentées à la Grande Chaîne, boisée et difficilement franchissable; 2° la région du Tchoroeh, au bord de la Mer Noire, montagneuse et d'un accès également difficile; 3° le plateau transcaucasien; 4° la région de Tpilisi (Tiflis), traversée par les routes qui conduisent à Tpilisi; 5° la région Sud-Ouest et 6° la région caspienne.

L'HYDROGRAPHIE.

Le Caucase possède de nombreuses rivières qui ont une grande importance non seulement pour la population, mais aussi au point de vue militaire. Les principaux cours d'eau sont: dans le Caucase du Nord - le Manitch (470 km), l'Eia (200 km), le Kouban (820 km) le Kuma (650 km) le Terek (580 km); dans le Caucase du Sud le Rioni (297 km) le Mtkwari (Koura) (1.325 km) et son affluent l'Arax (900 km).

Le Caucase possède de nombreux lacs et de grandes étendues marécageuses. Les principaux lacs sont: le Sawang, situé à 1925 m d'altitude, long de 72 km et large de 30 km; les lacs du plateau transcaucasien et les lacs salés des cours supérieur et inférieur du Manitch, ayant 125 km de longueur et de 5 à 25 km de largeur.

Les étendues marécageuses se trouvent au voisinage de la mer d'Azow et de la mer Caspienne, ce qui peut s'expliquer par le fait que ces régions sont d'anciens fonds de mer.

LE CLIMAT.

Le climat du Caucase est très varié à cause de l'influence de la mer et de l'existence des hautes chaînes de montagnes. Au Nord il est en général tempéré, bien qu'il soit plutôt continental dans la partie orientale; dans le Caucase du Sud, le climat est plus chaud, car la Grande Chaîne le défend contre les vents froids, sauf le plateau transcaucasien qui a un climat continental et froid.

LES VOIES DE COMMUNICATION.

Les voies ferrées du Caucase septentrional sont plutôt nombreuses, mais elles sont réparties assez inégalement et sont presque toutes groupées dans la partie Nord-Ouest. Ce réseau peut entièrement suffire pour les transports en cas d'opérations militaires. Le Caucase septentrional possède 4.534 km de chemins de fer (le 1.I.1931). La

ligne principale est celle de Rostow — Armavir — Eaux Minérales — Chamil — Kala (Makhatch—Kala) — Derbent—Bakou (1.270 km).

Dans le Caucase méridional le réseau de voies ferrées est relativement peu développé, la longueur totale des chemins de fer était de 2.178 km le 1.I.1931; les lignes principales sont celles de Bakou—Tpilisi (Tiflis) — Samtredi — Batoum et celle de Tpilisi — Goumry — Ouloukhanlou — Dzulfa (550 km).

Les voies maritimes de trois mers qui baignent le Caucase ont une grande importance comme telles.

Les routes sont peu développées, ce qui est dû aux obstacles du terrain. Elles suivent surtout, sauf dans les parties septentrionales et occidentales du Caucase, les vallées montagnardes des rivières, souvent couverts de forêts, et constituent des défilés très dangereux en cas d'opérations militaires. Elles devraient être soigneusement gardées pour assurer les communications.

Les routes du Caucase sont en général peu commodes pour les communications. Le Caucase du Nord ne possède presque de chaussées; les routes traversent le *tchernoziom* et il est difficile d'y circuler pendant les saisons pluvieuses de l'année. Dans les plaines basses des régions de la Caspienne et de la mer d'Azow, pendant les saison pluvieuses, les rivières débordent, submergent les routes et les rendent inutilisables. Dans les autres parties du Caucase, les routes traversent des terrains montagneux, souvent des défilés aux versants escarpés, ce qui rend extrêmement difficiles les communications.

L'ORGANISATION ADMINISTRATIVE.

Après la révolution de 1917 qui proclamait „le droit des peuples à disposer d'eux — mêmes” les peuples du Caucase, aspirant à réaliser leurs rêves d'indépendance, commencèrent à se détacher de la Russie et à fonder des états. Plusieurs républiques se formèrent ainsi; ce furent la République de Kouban, la République de l'Union des Montagnards du Caucase, les républiques d'Azerbaïdjan, de Géorgie et d'Arménie. Ces trois dernières constituent la Fédération Transcaucasienne. Les trois républiques fédérées proclamèrent au mois de mai 1918 leur indépendance qui fut reconnue *de facto* par tous les états européens, tandis que l'indépendance de la Géorgie fut reconnue *de iure* en janvier 1921.

Après la liquidation de l'armée des volontaires d'Aleksieïew, de Denikine et de Wrangel par les bolchéviks, ces derniers assujettirent de 1919 à 1921 toutes les nouvelles républiques de la Transcaucasie.

Vers la fin de l'année 1922 à une conférence du gouvernement de la République Russe Soviétique, il fut décidé d'attacher à l'U.R.S.S. le Caucase du Nord avec ses districts autonomes d'Adyghé, d'Ingouche, de Kabarda — Balkas, de Karatchaïew, d'Osétie, des Tcherkesses et des Tchetchènes, la république autonome du Daghestan et la Fédération Transcaucasienne avec l'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie.

Seules la partie Sud et la partie Sud-Est du Caucase du Nord se rattachent au Caucase proprement dit. L'état du Caucase du Nord a été fondé en juin 1924 avec ses districts autonomes. Tout ce territoire est divisé en 61 régions, dont 5 appartiennent en partie au Caucase, et en 7 districts autonomes, ceux d'Adyghé, d'Ingouche, de Kabarda — Balkar, de Karatchaïew, d'Osétie septentrionale, des Tcherkesses et de Tchetchènes. Chaque région et chaque district dépendent directement du gouvernement du Caucase du Nord qui siège à Rostow sur le Don.

Les données statistiques sur la population et l'étendue de ces 61 régions sont peu précises. Suivant les données du 1.I.1931 la superficie totale est approximativement de plus de 165000 km² et la population est de 5.150.000 habitants.

Le district autonome d'Adyghé a une superficie de 3.027 km² et une population de 126000 hab. Il n'y a pas une seule ville, et le centre administratif et politique se trouve hors du district à Krasnodar.

Le district autonome d'Ingouche a une superficie de 3.218 km² et une population de 81.900 hab.

Le district autonome de Kabarda — Bakar a une superficie de 11.534 km² et une population de 244.000 habitants.

Le district autonome de Karatchaïew a une superficie de 9.229 km² et une population de 72.100 hab.

Le district autonome de l'Osétie septentrionale a une superficie de 6.052 km² et une population de 171.500 hab.

Le district autonome des Tcherkesses a une superficie de 1.459 km² et une population de 70.300 hab.

Le district autonome des Tchetchènes a une superficie de 11.941 km² et une population de 525.800 hab.

La république autonome du Daghestan fut créée le 20.I.1921 par un décret du Comité Central Exécutif de l'U.R.S.S. et fait partie de la R.S.S.R. Le centre administratif et politique se trouve à Chamkala (Mahatch — Kala). La république a une superficie de 57.320 km² et une population de 871000 hab., elle est partagée en 29 régions.

La République Transcaucasienne Socialiste Fédérée fut constituée le 12 mars 1922 après l'occupation de la Transcaucasie par la R.R.S.S. Au début le gouvernement des républiques transcaucasiennes fédérées d'Azerbaïdjan, de Géorgie et d'Arménie appartenait à un Comité fédératif qui avait à s'occuper des affaires étrangères, du commerce intérieur, des communications, des affaires militaires, de la question des nationalités, du règlement du travail et coopérer avec le Comité Economique Supérieur dans les questions d'économie politique générale des républiques fédérées. Mais le 13 décembre 1922 la constitution fut modifiée et la République Transcaucasienne Socialiste Fédérée, avec son centre Tpilisi (Tiflis) entra dans l'U.R.S.S.

La République Transcaucasienne se compose de l'Azerbaïdjan, de la Géorgie et de l'Arménie.

L'Azerbaïdjan occupe une superficie de 85.963 km² et a une population de 2.510.800 habitants. Son centre politique et administratif est à Bakou. Cette république est partagée en 63 régions, plus une république autonome, celle de Nahitchévan, avec laquelle elle n'a pas de frontière commune, et un district autonome, celui du Haut Karabah.

La Géorgie occupe une superficie de 70094 km² et a une population de 2.883.200 hab., son centre politique et administratif est à Tpilisi (Tiflis). Cette république est partagée en 59 régions, deux républiques autonomes, celles d'Abkhasie et d'Adjarie, et un district autonome, celui de l'Osétie du Sud.

L'Arménie occupe une superficie de 29660 km² et a une population de 1.032.700 hab. Son centre politique et administratif est Eriwan. L'Arménie est partagée en 26 régions.

LA POPULATION.

D'après les données du Comité Central Exécutif de l'U.R.S.S. le chiffre total de la population du Caucase s'élève à 13.720.300 hab. Au point de vue des nationalités, cette population est d'une assez grande variété. D'après le professeur N. J. Marr, la population indigène est formée de Japhétides purs, qui se composent de: Kartvels, Mengrels. Tchanes, Svanes, Lezghines, Udines, Tchetchènes, Tcherkesses, Abkhasés, et les Japhétides mélangés, qui se composent de: Kurdes, Arméniens, Talyches, Tales, Osétines, Tabasaranes, Azerbaïdjanais, Kanatchaïs, Balkares et Kaumyks.

Parmi les populations étrangères qui se sont établies en Caucase, citons les Juifs, les Grecs, les Persans, les Kataques, les Turcs, les

Russes, les Polonais, les Ukrainiens, les Allemands, les Lithuaniens et les Lettons.

Parmis les nomades on trouve les Tziganes et les Nogai.

Les tentatives des Russes à coloniser le Caucase datent depuis longtemps. Il y a 1000 ans les princes de Kiew organisèrent des expéditions contre le Caucase. En 965, le prince Swiatoslaw Igorovitch combattit contre les Jasses (nom donné aux Osétines) et les Kosogores (Tcherkesses). Plus tard, affaiblie par les hordes mongoles, la Russie laissa le Caucase en paix, mais au XVIIe siècle elle étendit de nouveau la main pour s'en rendre maîtresse.

En ce temps, le Caucase était connu en Russie comme un pays habité par des peuple libres, vivant dans une grande prospérité. Des Russes, mécontents du régime et de leur servitude, fuirent leur partie pour s'établir dans le Caucase du Nord-Ouest. Ils prirent le nom de Cosaques. Le gouvernement de Moscou entra en relations avec eux et occupa les territoires du Caucase avec ses anciens sujets. Plus tard on dépeupla par force les régions centrales de la Russie pour organiser des armées cosaques. De cette manière, l'élément russe pénétra peu à peu sur les terres du Caucase jusqu'à ce que la conquête totale du pays par les Russes devînt un fait accompli au commencement du XIXe siècle.

La première mention des Polonais colonisés de force nous parvient du début du XIXe s. C'étaient des anciens soldats polonais, déportés par le gouvernement russe en Caucase, après les guerres de Napoléon I. Encore pendant l'existence du Royaume Polonais, constitué à la suite du Congrès de Vienne, beaucoup de patriotes polonais appartenant aux différentes organisations politiques nationales, furent incorporés de force dans l'armée russe qui occupait le Caucase. Aussi après les insurrections de 1830—31 et de 1863 un grand nombre de soldats de l'ancienne armée polonaise fut incorporé dans l'armée russe en Caucase. Le gouvernement russe supposait que s'ils ne seront pas fléchis par la discipline sévère de l'armée russe, ils seront probablement tués pendant les incessantes batailles ou du moins transformés entre les mains des Russes en un obéissant engin de guerre.

Cependant la plupart de Polonais n'a pas oublié la tradition de la lutte pour l'indépendance de leur pays. Ils prenaient parti du peuple, versant son sang pour sa patrie contre les envahisseurs russes. Anciens soldats polonais instruisaient ses alliés en organisant l'artillerie de Chamil, célèbre héros de la lutte pour l'indépendance de Daghestan.

Après la cessation des luttes, beaucoup de Polonais restèrent en Caucase et c'est pourquoi en 1918 certains d'entre eux occupaient des postes dirigeant dans l'industrie, la juridiction, l'administration des voies ferrées, surtout celle de Wladikawkaz.

Les intellectuels polonais, liés par l'âme avec les indigènes, vivant à côté d'eux, conservaient des relations cordiales avec eux, tout en s'opposant aux tendances d'annexion du gouvernement russe. Au cours de la révolution en 1905, le nombre de Polonais luttant contre le gouvernement du Tzar était grand.

Même ceux qui occupaient des postes dirigeant dans l'administration et l'industrie du pays, renforçaient les rangs révolutionnaires.

Après le recouvrement de l'indépendance de leurs propre pays, beaucoup de Polonais quittèrent le Caucase pour servir la Pologne. Il est difficile de préciser le nombre actuel des Polonais en Caucase.

LES RESSOURCES DU PAYS.

Au point de vue économique le Caucase se présente sous un aspect favorable. Avant la guerre mondiale ses ressources alimentaires, telles que le froment, la maïs, la viande, étaient abondantes : le ble était un produit d'exportation. L'élevage des bêtes à cornes, la culture de la vigne et des vers à soie, sont très prospères. Les mines de pétrole constituent la richesse principale du Caucase (Bakou, Sountch — Kala). Les ressources minérales sont très abondantes ; on trouve le manganèse dans les environs de Koutaïs (Tchiatouri), la houille dans les environs de Tkvibouli, du cuivre, du fer, du sel, de l'argent et du plomb.

L'IMPORTANCE DU CAUCASE AU POINT DE VUE MILITAIRE.

Le Caucase, grâce à son relief montagneux, a une importance exceptionnelle au point de vue militaire. Il a une grande valeur défensive si l'on s'avance du Nord vers le Sud. Au débouché du bassin du Don, s'élève le plateau de Stawropol qui possède plusieurs positions excellentes pour la défensive du côté du Sud. Cette ligne se renforce à l'Ouest et le long de la côte marécageuse de la mer d'Azow, qui peut couvrir l'aile gauche de la défense. A l'Est s'étendent les bas-fonds steppiques et impraticables du Manitch, constituant une espèce de fort, qui permet de garder les meilleures positions et les routes du Nord au Sud. En même—temps, il forme un excellent

débouché vers. le Nord. Tout le territoire qui s'étend au Nord du Kouban et du Terek est de la plus grande importance au point de vue stratégique. Une seconde ligne de défense est constituée au Sud par le Kouban, le Terek et le Kouma qui permettent de concentrer de grandes forces. Plus au Sud un terrain montagneux, difficilement franchissable, peut-être utilisé avec succès par des francs-tireurs. Ses défenseurs, aussi bien que les assaillants devront agir ici par des manœuvres séparées et mener ce qu'on appelle une „petite guerre”.

L'occupation de la Grande Chaîne du Caucase en cas d'une attaque au Nord déciderait du sort du Caucase méridional. Sa défense par le Sud serait relativement facile, il suffirait de garder les défilés et de défendre les passages. L'occupation de la Grande Chaîne Caucasiennne est, comme on le voit, d'une importance capitale. Elle permettrait à l'ennemi de grouper ses forces et de faire des préparatifs pour mener une offensive au Sud ou au Nord. La défense de la chaîne devrait être organisée sur les deux fronts, celui du Sud et celui du Nord pour arrêter les armées venant du Nord, ainsi que les troupes qui pourraient débarquer dans les environs du Noworosïisk — Tougrsé et attaquer les arrière-gardes tout en empêchant les manœuvres ennemies dans la région de Stawropol ou sur la ligne du Kouban.

Le Caucase du Sud, bien abrité, constitue un long champ d'opérations et facilite les préparatifs pour une offensive.

En général, le Caucase du Sud serait facile à défendre avec des forces relativement faibles, tandis que des opérations concentrées, en exceptant les régions de Tpilisi et du plateau transcaucasien, seraient presque partout impossibles. Si ce territoire est occupé par une armée du Nord, la mise hors d'état des voies de communication rendrait la situation de ces troupes fort difficile. Et ce serait d'autant plus facile que ces voies de communication sont peu nombreuses et qu'elle constituent des passages difficiles à couvrir.

En cas d'opérations militaires un grand rôle est échu aux mers qui limitent le Caucase. La maîtrise de la mer d'Azow et de la mer Noire est d'une importance capitale; formant une énorme base maritime, ces deux mers permettent le rassemblement des troupes et leur débarquement dans différents points ce qui menacerait les ailes et l'arrière garde des armées indigènes. Pour cette raison, il est nécessaire d'assurer les endroits où le débarquement est possible et principalement le port d'Ei, la presqu'île

de Toman, les environs de Soukhoum, de Poti et de Batoum. La mer Caspienne n'est pas favorable aux opérations militaires; la presqu'île d'Apchéron aurait besoin d'une défense soigneusement organisée, pour couvrir Bakou et ses mines de pétrole.

En général, tout le territoire du Caucase, montagneux et boisé, coupé de rares voies de communications, est un champ d'action excellent pour une guerre de partisans et rendrait inefficaces les moyens de combat moderne.